

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
АНДИЖОН ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ
НЕМИС ТИЛИ ВА АДАБИЁТИ КАФЕДРАСИ

МАНСУРОВ КОМОЛДИН ХУСНИДДИН ЎҒЛИ

**“Лексик сатҳдаги парадигматик ва синтагматик муносабатлар ва
уларни немис тили дарсларида қўллаш масалалари ”**

**5111400 - Хорижий тиллар ва адабиёти (немис тили) таълим йўналиши
бўйича бакалавр даражасини олиш учун**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

Илмий рахбар доц. Қ.НАЗАРОВ

АНДИЖОН – 2016

МУНДАРИЖА

I. Кириш.....3-8

II БОБ. Парадигматика ва синтагматика хақида умумий

тушунчалари9-49

2.1. турли мавхумлик даражасидаги парадигматик муносабатлар;

Нуперониміе Нупониміе.

2.2. Мавхумлик ярусидаги маънолар муносабати. Синонимия.

2.3. Синонимларнинг таснифи.

2.4. Синонимларнинг манбаълари ва уларнинг дистрибуция тахлили.

2.5. Синонимларнинг лексикологик тадқиқотлари.

2.6. Антонимлар. Антонимларнинг таснифи.

2.7. Лексик - семантик парадигмалар.

2.8. Семантик майдон. Синтактик майдон.

III БОБ. Лексикадаги синтагматик муносабатлар. Синтагматик

тушунчалар.....49-59

3.1 Синтагматик ва парадигматик муносабатларнинг ўзаро боғлиқлиги.

3.2 Валентлик тушунчаси ва унинг турлича талқини.

3.3. Олмон тили феълларнинг валентлик ва дистрибуцияси луғати

IV. ХУЛОСА.....57-59

V. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....59 - 63

КИРИШ

Мавзунинг долзарблиги. Мустақил Ўзбекистонимизнинг ҳозирги замон тараккиёти босқичида хорижий тилини мукамал билишга булган эҳтиёж тобора долзарблашиб бормокда. Бундай ижтимоий эҳтиёжни кондириш борасида мустақил Ўзбекистон Республикамизда қатор табирлар, назарий ва амалий ишлар амалга оширилмокда.

«Таълим тугрисидаги қонун» ва «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» ни 1997 йил 29 августда қабул қилиниши, таълим тизимимизга янги ўзгаришларга олиб келди ва барча таълим тизимиз ҳозирги кунда тубдан ислох қилинмокда. Бу иккала ҳужжат мамлакатимизда таълим – тарбияни ривожлантиришнинг асосий тамойилларидан тортиб, билим олиш ва педагогик фаолияти билан шугулланишнинг ҳуқуқлари ҳамда таълим тизимини бошқариш масалалари ёритиб берилди.¹

Республикаимизнинг асосий ривожлантириш тамойилларидан бири бу “Барқамол авлодни” тўлақонли қилиб тарбиялаш деган эди мухтарам президентимиз И.А.Қаримов ўзининг “Барқамол авлод орзуси” асарида . Қелажагимизнинг ривожланиши ва такомилли ёш авлодга ва уларнинг таълим тарбиясига боғлиқдир. 2

Мамлакатимиз йилдан – йилга дунё мамлакатлари ҳамжихатликда н турли соҳаларда халқаро алоқаларни кучайтириб бормокда. Умумтаълим мактаблари, академик лиёей, касб – ҳунар коллежларини битирувчилари ва олий таълим талабалари олдига ҳозирги кунда хорижий тилларни мукамал урганишни катта вазифа қилиб қуймокда.

2012 йил 10 - декабрда Президентимизнинг “Хорижий тилларни ўрганиш тизимини такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида” қарор қабул қилди. Ушбу қарорда таъкидланганидек, 2013 йилнинг 1- майгача бўлган муддатда умумтаълим мактабларининг биринчи синфдан бошлаб

¹ Ўзбекистон Республикасининг “Қадрлар тайёрлаш миллий дастури”; 1997 йил 29-август. Олий таълим меъёрий ҳужжатлар тўплами. – Т.: Шарқ, 1997. -17-б. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тугрисида”ги қонуни. 1997 йил. 29-август. Олий таълим меъёрий ҳужжатлар тўплами.

² Қаримов И.А. Барқамол авлод орзуси. -Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2000. -246 б.

хорижий тиллар таълимини ўзлуксиз жорий этилишини, шунингдек таълимнинг барча босқичларида унинг доимийлигини назарда тутувчи умумтаълим мактаблари, ўрта махсус касб хунар ва олий ўқув юрларининг ўқув режалари ва дастурлари тасдиқланишини таъминлаши таъкидлаб ўтилган.³ «Тилшуносликдаги парадигматик ва синтагматик муносабатлар (лексик сатх мисолида)» номли БМИ мавзуси ҳам хорижий тил, яъни олмон тилига ўргатиш ва ўрганишда катта аҳамият касб этади. Шу сабабли ҳам ушбу битирув малакавий ишни долзарблигини куйидагича изохлади: Парадигматик ва синтагматик муносабатлар лексикология фанининг асосий тушунчаларидан ҳисобланиб, тилшуносликдаги тил ва нутқ масалалари билан узвий боғлиқдир.⁴ Нутқнинг эмоционаллик ва экспрессивлик масаласи тилдаги мавжуд парадигматик воситалар билан ифодаланади ва улар нутқда, яъни синтагматикада ўз аксини топади. Демак, парадигматика ва синтагматикадаги лексик-грамматик ва лексик стилистик масалалар бир томондан тилнинг, иккинчи томондан нутқнинг бирлиги ҳисобланади. Шунингдек хорижий тилга ўқитишда бу воситаларнинг аҳамияти айниқса оғзаки нутқ кўникмаларини шакллантиришда ва нутқдаги ишлатилаётган эмоционал экспрессив тил бирликлари системали ўрганишда долзарб масалаларидан ҳисобланади.

Мавзунинг илмий янгилиги. Тадқиқ қилинаётган мавзу систем тилшунослик асосида ўрганилмоқда ва парадигматик ҳамда синтагматик муносабатларнинг тилдаги ва нутқдаги тадқиқоти биринчи бор амалга оширилмоқда. Шунингдек ушбу парадигматик ва синтагматик муносабатларни олмон тилига ўқитишдаги масалалри, яъни коммуникатив нутқни шакллантиришдаги аҳамияти тадқиқ қилинмоқда.

³ «Чет тилларни ўрганиш тизимини такомиллаштириш чора тадбирлари тўғрисида» Халқ сўзи газетаси.2012. 10 - декабрь.

⁴ Умархўжаев М.Э. Олмон тили лексикологияси ва фразеологияси, Андижон 2010. 25 б.

Мавзунинг назарий ва амалий ахамияти, ишланганлик даражаси.

Парадигматик ва синтагматик муносабатларни лексик қатлам асосида системали ўрганиш назарий ва амали ахамиятга эгадир. Бу тадқиқотнинг назарий ахамияти шундан иборатки, лексик қатлам тилнинг бошқа қатламлари каби иерархияни ташил қилади ва уларни систем тилшунослик асосида ўрганиш тилнинг ягона ситема эканлигини исботлайди. Бир тилдаги турли шаклларда берилётган лексик-грамматик ва лексик стилистик воситаларнинг оғзаки нутқ кўникмаларини шакллантиришдаги ахамияти каттадир. Айниқса хорижий тилдаги синонимик, антонимик ва полисемантик муносабатларни дарс жараёнида тахлил қилиб бориш тилни мукамал ўрганишда катта ёрдам беради, чунки мулоқатни тўлақонли чиқишдаги асосий масала мазмун ҳисобланса, мазмунни тўлақонли шакллантириш парадигматик ва синтагматик муносабатларга боғлиқдир.

Мавзунинг ишланганлик даражаси: Ушбу мавзу лексикологик тадқиқотларнинг масалаларидан ҳисобланиб, қатор тилшунослар томонидан⁵ маълум даражада ўрганилгандир. БМИ да биз ушбу масалани систем тилшунослик асосида муаллифларнинг илмий қарашларини қиёслаш асосида ўрганиб чиқдик. Шунингдек ушбу мавзунинг натижаларини олмон тилига ўқитишдаги ва коммуникатив нутқни шакллантиришдаги ахамияти биринчи бор ўрганилмоқда.

Мавзунинг тадқиқ қилишдан мақсад қуйидагиларни ўз ичига олади. Олмон тилидаги парадигматик ва синтагматик муносабатларни лексик қатлам асосида тахлил қилиш ва уларни олмон тилини ўрганишдаги ахамиятини систем тилшунослик нуқтаи назардан ўрганишдан иборатдир.

Мавзунинг тадқиқ қилиш учун белгиланган вазифалар. Лексик қатламдаги парадигматик муносабатларни ўрганиш ва бу муносабатлани олмон тилини ўқитишдаги ахамиятини тушунтириш;

⁵ Адабиётлар рўйхатига қаранг.: Умархўжаев М.И., Чернышева И.И. Олшанский И.Г. Ризел Э.Г. тадқиқотлари.

Лексик қатламдаги синтагматик муносабатлардан хисобланган валентлик, дистрибуция масалаларини ёритиш ва уни олмон тилини ўқитишдаги ахамиятини тушунтириш ;

Мавзуни тадқиқ қилишда ишлатилган материаллар ва тадқиқот методлари. Ушбу мавзуни тадқиқ қилиш учун олмон тилидаги мавжуд синонимик, антонимик ва изохла лўғатлардан шунингдек феълларнинг валентлиги ва дистрибуцияси лўғатларидан фойдаландик.

Мавзуни тадқиқ қилиш учун тилшунослик ва таржимашуносликдаги кўйидаги методлардан фойдаландик:

- 1.матнларни таҳлил қилишдаги трансформация метод;
- 2.айрим суз ва ибораларни лугавий маъносини таҳлил қилишда компонент таҳлил методидан фойдаландик;
- 3.лексик ва стилистик воситаларни лингводидактикдаги таржима қилиш методидан фойдаландик.

Мавзуни амалиётда синаб кўрилганлиги. БМИ бажриш учун кўплаб назарий ва амалий материаллар тупланди. Айниқса лексемалар ва лексик бирикмаларнинг синонимик ва антонимик муносабатларини, шунингдек сўз ва иборалардаги полисемантик муносабатларни Андижон шаҳридаги 14 - ўрта умумтаълим мактабидаги амалиёт даврида олмон тили дарсларида ва дарслардан ташқари кружок ва тадбирларда куллашга муваффақ булдим. Тўпланган барча материалларни хорижий тиллар факультетининг лексикология ва стилистика маърузаларида ва амалий дарсларида ҳам фойдаланса бўлади.

Тадқиқотнинг объекти ва презмети. Олмон тилидаги парадигматик ва синтагматик муносабатлар тил ва нутқ асосида бадий матнларда ва турли лўғатлардаги талқини ўрганилди ва уларнинг олмон тилига ўқитишдаги ахамияти юзасидан тавсиялар берилди.

Ишнинг методологик асоси. Призидентимиз асарларидаги кўрсатмалар, Ўзбекистон республикаси олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги давлат таълим стандартлари, кадрлар тайёрлаш миллий дастури, таълим

тўғрисидаги қонун ва хорижий тилларни ўқитиш намунавий ўқув дастуридаги меъёрий қонун қоидалар малакавий ишнинг методологик асосини ташкил этади.

Ишнинг таркибий қисми. Ушбу малакавий иш 5 бўлимдан иборат бўлиб, улар кириш, 2 та асосий қисм, хулоса ва адабиётлар рўйхатидан иборат. Кириш қисмида мавзунинг долзарблиги, унинг ўрганганлик даражаси, амалиётда синалганлиги, қўлланилган методлар, ишнинг объекти, унинг назарий ва амалий аҳамияти ҳақида сўз юритилган.

БМИ асосий қисм, икки бўлимдан иборат бўлиб, унда олмон тилидаги парадигматик ва синтагматик муносабатларнинг тилдаги ва нутқдаги хусусиятлари лексик - грамматик ва лексик - стилистик нуқтаи назардан ўрганилган, шунингдек уларнинг олмон тилига ўқитишдаги хусусиятлари таҳлил қилинган. Ишнинг хулоса қисмида таҳлил натижалари кўрилган ва фикрлар умумлаштирилган ва умумий хулосалар қилинган.

Фойдаланилган асосий ва қўшимча адабиётлар, интернет манзиллари ишнинг охириги бўлимида келтирилди

І БОБ. ПАРАДИГМАТИКА ВА СИНТАГМАТИКА ХАҚИДА

УМУМИЙ ТУШУНЧАЛАР

1.1. Турли мавхумлик даражасидаги парадигматик муносабатлар

Тил системасидаги лексик қатламни гуруҳларга ажратишда лексемалар, семемалар орасида парадигматик муносабатлар мавжуддир. Маълумки, ялпи система бутун бир системанинг ёки тил бирликлари таркибидаги парадигматик муносабатларни тақозо этади. Парадигматик муносабатлар гапни ўрнини боса оладиган тил бирликлари ҳисобланиб, улар ўзаро бир бирини тўлдириши мумкин: Масалан, Ich sehe einen Tisch/Schrank/ Mann/ Baum.

Парадигматика бу парадигматик муносабатлар мажмуаси ҳисобланиб, у тилнинг турли бирликлари орасидаги муносабатларни ўз ичига олади. Unter Paradigmatik versteht man folglich die Gesamtheit der paradigmatischen Beziehungen der Elemente einer Sprache.⁶ Парадигматик муносабатларга қуйидаги лексикологик категориялар киради: Полисемия, Синонимия, Антонимия, Омонимия ва семантик майдон в.б.

Сўз ва сўз бирикмаларида, гап ва матнда (эга кесим муносабатлари), яъни нутқда тил бирликлари актуаллашади, синтагматик муносабатлар ўзаро боғланадилар, бу муносабатлар мажмуаси ситагматика дейилади. Zwischen Wörtern in der Wortgruppe, im Kontext (z.B. zwischen Subjekt und Prädikat), d.h. bei der Aktualisierung der Sprachelemente in der Rede, knüpfen sich syntagmatische Beziehungen an; ihre Gesamtheit heißt Syntagmatik. (Olschanskiy I.G. 2005. S.51)

Тилдаги парадигматик ва синтагматик муносабатларни биринчи бўлиб Ф.де Соссюр томонидан тақлиф қилинган. Вертикал (парадигматик) ва горизонтал (синтагматик) муносабатларни жадвал сифатида қуйидагича талқин қилинади:

⁶ I.G. Olschanski, Lexikologie der deutschen Sprache. M. 2005, S. 51

→ Suntagmatik

↓

Paradigmatik

Der Mann/ die Frau liest ein Buch/ eine Zeitung

Die Frau/ der Mann schreibt einen Brief/ ein Buch

Der Junge/ der Vater malt ein Bild/ eine Landschaft.

Парадигматик муносабатлар сўз туркумлари ва лексемалар орасида
мавжуддир.

1.2. Мавхумлик ярусидаги маънолар муносабати.

Hyperonymie Hyponymie.

Луғат таркибидаги парадигматик муносабатлар лексемалар ва семемаларни турли мавхумлик даражасига эга эканлигини кўрсатади.

Юқори ва қуйи (die Überordnung - Unterordnung) муносабатларда мантикий боғланиш мавжуддир. Тилнинг бу қатламида асосий тушунча жинс (уруғ) билдирувчи бир қанча ҳодисалар ва тушунчаларнинг умумий белгиларини (Oberbegriff- Gattungsbegriff) иккиламчи тушунча жинс билдирувчи ва тур билдирувчи тушунчалар (Unterbegriff-Artbegriff) ни ўз ичига олади. Ҳодисалар ва тушунчаларнинг умумий белгиларини ўз ичига олган сўзлар Hyperonym лардир Масалан, Blume – Unterbegriffe – Hyponyme -Rose, Nelke, Veilchen u.a. Бу тушунча бир томондан турни ифодаласа, иккитчи томондан шу турга кирувчи барча тушунчаларни ўз ичига олади. (Vgl. Schippan, 1984, 214; 202, 204). Луғатлардаги изоҳларда умумий тушунчага ва бу хил гул турларнинг бошқа гуллардан фарқларини изоҳлайди. R. Klappenbach, W. Steinitz томонида нашр қилинган Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache да гуллар турларини қуйидагича изоҳлайдилар:

Nelke f – im Garten gezogene oder wildwachsende, in vielen Arten verbreitete Blume

mit krautigem Stock, meist weißen, rosen oder roten Blüten.

Tulpe f – Liliengewächse mit aufrechten, endständigen, keichförmigen, bes. roten Blüten, dass als Zierpflanze gezogen wird.

Veilchen f – kleine, wild oder im Garten wachsende Pflanze mit gespornten, meist dunkelvioletten, stark duftenden Blüten.

Рус тилидаги “Матрёшка” сўзи ҳақидаги тушунчаларни таркибини қуйидаги иерархик шаклда ифодалаш мумкин:

Lebewesen.....Hyperonym 1.
Tier.....}
Haustier}
Vieh.....}Hyperonyme/Hyponyme

Rind.....}

Kuh.....}

Сўз ушбу жадвалда канчалик пастда жойлашган бўлса, унинг маъно кўлами шунчалик тор бўлади, сўз семемаларнинг кўлами кенг бўлса у маънога бой бўлади. Маъно ва тушунчалар кўлами бир бирига пропорционал шаклдаги муносабатда бўлади.

Турли белгиларига кўра лексема бир неча Hyperonyme га жойлашган бўлади:

Hyperonyme Huftier Haustier Arbeitstier

Hyponym P F E R D

Hyperonym га жойлашган лексемалар Kohhyponyme дейилади:

Obst -----Apfel, Birnen, Kirschen, Pflaumen,..... : Möbel- Tisch, Stuhl, Bett, Schrank, Sessel usw.

Тана аъзолари номлари тематик гурухига кирувчи Arm, Bein, Kopf, Herz..... лексемалари тушунча-----тур (Hyperonyme/Hyponyme) шаклида муносабатда бўлса, у бошқача шаклда Körper -----Körperteil, яъни Ganzes-Teil Verhältniss, бутунни қисимга бўлган муносабатини кузатиш мумкин.

Бундай гурухларнинг лексемаларини даражага қараб жойлаштириш мумкин:

Baum	Busch	Pflanze
Stamm	-	Stengel, Stiel
Ast	Ast	-
Zweig	Zweig	Zweig
Blatt, Nadel	Blatt	Blatt
Wurzel	Blüte	Blüte, Dolde

Қуйидаги холларда умумий белгиларни ўз ичига олган лексемалар жамоага тегишли (Kollektivum) маъно кўламани ифодалайди ва бир бутун қисимларни ташкил қилади: Herde--- Kuh, Kalb,; Wald--- Baum Gesträuch. Бу ерда Gruppenkollektiva (Familie, Herde, Klasse, Schülerinnen, Schüler, Lerschenschaft, Lehrerinnen, Lehrer) ва Genuskollektiva (bei Tieren z.B. Wild)-

бирлик бу ерда бир гурух индивидларни эмас балким бутун синфга тегишли предметларни ифодалайди (Vgl. Schippan, 2002, 206).

1.3. Синонимларнинг таснифи.

Лексемалар ўзига хос системага эга бўлиб, аюимо бир-бири билан турли муносабатга бўладилар ва улар системани ташкил қиладилар. Ана шундай системалашган муносабатлардан бири лексемаларнинг маъно парафигмасияир. Барча тиллар луғат таркибининг маъно муносабатларига кўра парафигма турлари мавжуддир. Улар синонимлар, антонимлар, омонимлар, полисемантик сўзлар ва семантик оиладош сўзларни ўз ичига олади.

Лексик синонимлар товуш томонидан турлича бўлган, аммо бир хил ёки ўхшаш маънога эга бўлган лексемалардир. Анъанага кўра синонимлар ономасиологик, яъни маъносига қараб, маъноси бир хил ёки ўхшаш, маънодош семемалар шаклида ўрганилади. Семасиологик нуқтаи назардан қаралганда синонимлар бир маънони турли шаклларда, яъни турли тил белгилари билан ифодалайди (vgl. Krahl, Kurz, 1970,124).

Синонимия атамаси грек тилидан олинган бўлиб, *synonymos – gleichnamig* – бир хил номлаш маъносига эга ва биринчи бор 1794 йили илмий мақолада ишлатилган. *Synonymie ist paradigmatische Beziehung von Bedeutungsgleichheit oder Bedeutungsähnlichkeit, die zwischen Synonymen besteht.* (Olschanskiy, 2005, 54.)

Синонимлар турли шаклдаги сўзлар бўлса ҳам, улар ифодаляётган тушунчалар бир хил ёки ёқин бўлади, яъни бир неча сўзларнинг ўзаро маъно муносабатидан иборат бўлади.

Синонимлар бир маънони ифодаласа ҳам синонимик қатордаги сўзлар маъносида албатта тушунчавий, коннотатив ва стилистик фарқлар мавжуддир. Шунга қарамасдан баъзи - бир олимлар синоним сўзлар ҳар қандай контекста тўла алмаштирилиши мумкин деб фикр юритадилар. Масалан С.Уллманн бир маъно ва ҳиссиятни ифодаловчи «тоза синонимлар» (*reine Synonyme*)ни фарқлайди.

Теа Шиппан синонимларга куйидагича таъриф беради: “*Synonyme sind Wörter, die zu gleicher Zeit in ein- demselben sprachlichen System dieselbe*

Bedeutung haben. Sie unterscheiden sich durch konnotative Seme, sekundäre begriffliche Merkmale und stilistische Markierung, besitzen gleiche potentielle Valenz: Verehlichung – Eheschließung – Vermählung; Restaurant – Gastwirtschaft – Gasthaus – Kneipe”

Демак, ушбу тил бирликлари мунтазам бир системани ташкил этаѐи. Улар бир хил денотатни ифодаласаларда, ушбу денотат ижтимоий, идеологик ѐки эмоѐионал хусусиѐтлари томонидан ажратиѐ ифодаланади. Ушбу нуқтаи назардан олганда синонимларнинг бирликларни эѐфемистик кўллаш натижалари билан боғлиқлиги сезилади. Масалан, sterben – entschlafen – zur Ruhe gehen; Hausmдdchen – Haushilfe – Hausangestellte.

Л.Шевелѐва шунѐай ѐзаѐи: “Synonyme sind also der Lautgestalt nach verschiedene Wѐrter, die in der Bedeutung mindestens ein zusammenfallendes Seme enthalten, wodurch ein zusammenfallendes Merkmal desselben Denotats abgesondert wird. In manchen Kontexten kѐnnen synonymische Wѐrter einander ersetzen, ohne die Bedeutung des Satzes (des Textes) wesentlich zu verѐndern”.⁷

Баъзи сўзлар кўп маънога ѐга. Ҳар бир маънонинг ўзига хос алоҳида синонимик қатори мавжуд. Масалан, Mann сўзи уч маънога ѐга бўлиб, учала маъно ҳам ўз иерархик структурасига ѐга.

Mann < männlicher Mensch > - 1
< Ehemann > - 2
< Mensch > - 3

Биринчи маъно синонимлари: Herr – лекин барча контекстларѐа ҳам уларни эркин алмаштириб бўлмайдди, чунки Herr сўзининг ўзи ҳам бир қанча маъноларга ѐга.

Иккинчи маъно синонимлари: Gatte, Ehemann, Gemahl.

Учинчи маъно синонимлари: Mensch – Leute.

Тил врусига кўра ва тилни система шаклида қараш асосида синонимларни қуйдаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

⁷ L.W.Scheweljowa. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Vorlesungen. M., 2004, S.107

- a) Лексик синонимлар, яъни бирхил ёки ўхшаш маънога эга бўлган лексемалар, уларни матнда алмаштириш мумкин;
- b) Морфологик синонимлар (morphologische Varianten) сўзларнинг шакллари алмаштириб ишлатиш мумкин: des Bauern/ Bauers, des Brots/ Brotes.
- c) Синтактик синонимлар, яъни алмаштириб ишлатилиши мумкин бўлган синтактик структуралар: Müllers Sohn/ der Sohn von Müller/ der Sohn des Müller, Futur- Präsens - Er wird morgen kommen, er kommt morgen.

Стилистика ва матн тилшунослиги фанида эса контекстуал синонимларни фарқлаш мумкин. Бу гуруҳга кирувчи синонимлар шундай сўзлар ва сўз бирикмалардирки, матн ичидаги шахсга тегишли бўлган турли лексемалардир, масалан, Goethe- der Dichter/ der Autor des „Faust“/ der Dichterst. Қисқа ёрққа оид матнда тематик оиладош сўзлар синоним шаклда ишлатилиши мумкин: Elefant- Rüsseltier/ Dickhäuter бу сўзларни алмаштириб ишлатиш мумкин.

Синонимларни анъанавий таснифи академик В.В.Виноградов томонидан амалга оширилган бўлиб, у синонимларни vollständige ва unvollständige шакллари фарқлаган. Vollständige sind selten, da die Sprache, wie oben gezeigt, nach eventueller Differenzierung von Inhalt und Form strebt. Бу гуруҳга қуйидаги шаклдаги синонимлар қирадаи: totale, absolute, reine, echte. Масалан, Beifall- Applaus, Medikament- Arzneimittel, beginnen- anfangen, obgleich- obschon, Sprachwissenschaft- Linguistik. Лекин охириги тилшуносликни ифодаловчи атамани алмаштириб бўлмайди, уларни қуйидаги атамалар билан ишлатиш мумкин allgemeine Sprachwissenschaft - generative, kontrastive, kognitive Linguistik.

Бундан ташқари синонимик қатор ҳам мавжудки, бундан бир маънони ифодаловчи бирликлар синонимик гуруҳ ташкил қилади. Масалан, Deutsch unterrichten – Deutsch geben – Deutsch erteilen – Deutsch bringen – Deutsch lehren; komisch – lächerlich – lachhaft – spaßhaft; humoristisch – humorvoll – kurios – passierlich – lächerlich.

Херберт Гёрнер ва Гюнтер Кемпкелар томонидан 1999 йили чоп этилган “Wörterbuch. Synonyme” луғатида ҳозирги замон олмон тилида кўлланиб келинаётган синоним сўзларнинг луғатшунослик нуқтаи назаридан янгича, тўлиқ намуналари берилган.⁸

Замонавий лингвистикада синонимлар парадигматик ва синтагматик нуқтаи назардан тасниф қилинади (Умархўжаев М.Э. 2008, 34).

Парадигматик-синтагматик синонимлар (paradigmatisch-syntagmatische Synonyme, echte Synonyme). Буларга абсолют синонимлар (Auto-Kraftwagen) ҳамда семантик синонимлар (tapfer-furchtlos) киради. Бундай синонимлар тил системасида жуда озчиликни ташкил этади ва аксарият терминларга хосдир. Парадигматик синонимлар турига семантикаси кучайтирилган стилистик синонимлар, масалан, groß – riesig – kolossal, эмоционал жилоси кучайтирилган синонимлар Gesicht – Fratze – Visage кабилар мансубдир.

2. Синтагматик синонимлар (syntagmatische Synonyme) фақат баъзи контекстларда кўринади. Улар ҳақиқий синонимлар эмас. Масалан, Goethe – Dichter – Verfasser.

Синонимларнинг анъанавий таснифи куйидагичадир (Traditionelle Klassifikation der Synonyme)

Идеографик синонимлар (ideographische Synonyme). Булар бир хил денотатив маънога эга бўлган сўз ва иборалар бўлиб, лекин маъно бўёғи, нутқда ишлатилиши билан бир-биридан фарқ қилади. Масалан, Lohn (иқтисодий термин) – Lohn der Arbeiter – Lohn der Angestellten – Honorar (Lohn der Künstler) – Sold (Lohn der Soldaten).

Стилистик синонимлар (stilistische Synonyme). Бундай синонимлар ўз стилистик жилоси, функционал услублари билан бир-биридан фарқланади. М., Gesicht-Antlitz-Fratze-Visage; sich verheiraten – sich vermehlen – ein Weib heimführen – sich beweiben.

⁸ H. Gurner, G. Kempcke. Wörterbuch. Synonyme. München, 1999

Ёки олмон тилидаги Pferd сўзининг маънолари доирасини кўриб чиқайлик.

Pferd, das: 1. (Haustier) Ross (süddt österr schweiz); Gaul (landsch, auch abwert.); Möhre, Klepper, Schinder, Schindmöhre (abwert); Rosinante (scherzh.); Hotto, Hotthü (kindersp.) қ Krippensetzer-Krippenbeiser-Arbeitspferd-Reitpferd-Rennpferd-Schimmel-Rappe-Fuchs-Falbe-Schecke-Pony. ||dicht. Ross|| umg. Kracke (landsch abwert); auch Fohlen. 2. zu Pferde sitzen - reiten; wie ein Pferd arbeiten, anstrengen, schuften; die (jungen) Pferde scheu machen – verwirren; aufs falsche Pferde setzen – irren; jmdm. gehen die Pferde durch – Beherrschung.

Лекин синонимларни контекстаа хоҳлаганча алмаштириб бўлмаслиги ҳақиқа машҳур олмон лексикологи Фридрих Дорнзайф ҳазиломуз шундай ёзган эди: “Ein unfähiger Botschafter kommt zu seinem Vorgesetzten zurück. Der Botschafter entschuldigt sich: Ja, die deutsche Sprache ist so schwer, immer bedeuten zwei Wörter das Gleiche: speisen und essen, springen und hupfen, schlagen und hauen, senden und schicken. Darauf sagte der Chef: Das stimmt nicht mit. Eine Volksmenge kann speisen, aber nicht essen, eine Tasse springt, aber hüpf nicht. Die Uhr kann schlagen, aber nicht hauen, und Sie sind ein Gesandter, aber kein Geschickter”.⁹

3. Территориал дублетлар (лаҳжалар) (Territoriale Dubletten). Олмон тилининг қўлланилиш кўлами, географик тарқалиши тарихан анча кенг. Германия ва Австрия мамлакатлари давлат тилларининг шаклланиш жараёни ҳам ўзига хослиги сабабли бу икки мамлакат ва Германия жанубидаги ҳудудларда олмон тилининг территориал дублетлари юзага келган. Масалан, Sonnabend олмон адабий тили варианты бўлса, жанубий Германия ва Австрияда Samstag сўзи ишлатилади. Шу каби Mädchen, Apfelsine, Wange, Mütze шимолий олмон тилида – Mädels, Orange, Backe, Karre жанубий олмон тили шеваларида ишлатилади.

⁹ Dornseif F. Der deutsche Wortschatz synonymisch geordnet. Berlin-Leipzig, 1933, S.12

1.4. Синонимларнинг манбаълари ва уларнинг дистрибуция

тахлили

Лексик қатлам бойлиги сифатида ранг баранг синонимлар тилнинг номинатив, когнитив ва коммуникатив имкониятларини бойитади. Синонимлар ички ва ташқи сабабларга кўра, шунингдек манабаъсига кўра тавсифланади.

Синонимларнинг ички ривожланиш факторларига сўз яшаш ва семантик деривация (Bedeutungswandel) масалалари киради. Синонимлар ижтимоий жамиятдаги янгиликларни, кириб келаётган инновацияларни, ўзгараётган тасавурларни ҳам аниқ ифодалаши керак. Масалан, Raumpflegerin, Reinigungskraft statt Putzfrau; Seniorenheim für Altersheim. Синонимлар қуйидаги сўз яшаш йўллари орқали ясалади: Ableitung, Abkürzung oder bei der Kombination verschiedener Wortbildungsprozesse: Bildnis- Bild; Ertragnis- Ertrag; Lauferei- Gelaufe; Lastkraftwagen- Laster, m LKW. Синонимлар тўлиқ сўзлар ва қисқартирилган сўзлар ҳам бўлиши мумкин: Bahn- Straßenbahn - Eisenbahn; Karte für Ansichts-, Einladungs-, Speise-, Fahr-, Eintritts-, Visiten-, Spiel-, Landkarte.¹⁰ Семантик деривация асосида эски сўзларнинг янги маънолари бошқа тиллардан ўзлашган маънолар асосида юзага келиши мумкин: Ebene (aus dem englischen)- syn. zu: Stand- Niveau; realisieren (aus dem englischen)- Syn. zu: begreifen, erfassen, sich klar werden; weltweit- in der ganzen Welt, global;

Семантик деривациянинг бир тури хисобланган стилистик синонимлар метафорик маъно кўчиши асосида юзага келади: Birne, Rьbe, Kьrbis (=Kopf); Gurke, Kartoffel, Knolle (=Nase) сўзлари кўпол маънода ишлатиладиган итсонлар тана аъзоларидир. Esel, Hammel, Kamel für Dummkopf; Flosse, Pfote, Tatze sind Synonym für „Hand“.

Матнларда синонимларнинг қўлланиши турли функцияларни бажариши мумкин.

¹⁰ GroЯes Wцrterbuch der deutschen Sprache . Herg. Unter Leitung Drosdovski- Berlin –Mьnchen 2010-

1. Синонимлар ёрдамида матнларда кўпинча кераксиз такрорлашларни олди олиниши мумкин, агар предмет бир денотатни тасвирлаётган бўлса. Масалан бир матнда Löwenzahn момақаймоқ ўсимлиги қуйидаги синонимлар билан алмаштириб ишлатилиши мумкин Pustelblume, Kuhblume, Milchstengel ва бу синонимлар ҳар сафар алмаштирилиб ишлатилганда бу гулни турли хусусиётларини намоёиш қилади.
2. Синонимларни танлашда сўзловчи зарурий, керакли сўзлардан фойдаланиши мумкин. Масалан, Bindung - Verbindung; Beziehung –Verhältnis; Verbindung Bindung сўзига нисбатан қатъийроқ ва мустақамроқ маъносига эга. Beziehung –Verhältnis сўзлари орасида ҳам ишлатилиш кўлами турличадир (ein enges intimes V.); Verhältnisse dagegen bedeuten Lage, Situation, Sachverhalt.
3. Синонимлар қиёсловчи функсияни ҳам бажариши мумкин, агар улар бирор предметни сифатловчи хусусиётини тасвирлаш зарур бўлса. Масалан, Bestimmt wird es in dieser Situation (im Nahen Osten) Widersprüche, Kollisionen, Konflikte geben.
4. Синонимлар изохловчи, аниқловчи вазифаларни ҳам бажариши мумкин. Синонимлар ёрдамида чет тилидан кириб келган сўз ёки атама илмий матнда ёки газеталарда изохаланиши мумкин. Масалан, Pädagoge-Erzieher, Lehrer; Fantasie – Einbildungskraft.
5. Синонимлар эмоционал экспрессив функсияни ҳам бажариши, улар шахсни предметга бўлган муносабатини ифодалаш, предметга салбий ёки ижобий баҳо бериши мумкин. Bei der Wiederaufnahme im Text können „Buch“ durch „Schwarte“ oder „Schmücker“, „Fehler“ durch „Schnitzer“ oder „Ausrutscher“, „sich unterhalten“ durch „plaudern“, „schwätzen“, oder „schwafeln“ ersetzt werden.
6. Синонимларнинг доимий манбаъларидан бири эфемистик иборалар хисобланиб, улар қуйидагилардир: dick (von einer Frau) – korpulent, vollschlank, mollig, rundlich. Es bestehen umfangreiche Synonymgruppen für den Begriff „stehlen“, „sterben“, für Bezeichnungen der menschlichen Körperteile.

1.5. Синонимларнинг лексикологик тадқиқотлари

Синонимларнинг икки хил луғатлари мавжуддир. 1. Биринчиси бир хил маънога эга хорижий тилни ўрганишда кўп қўллаш мумкин бўлган сўзларни ўз ичига олади. Иккинчиси эса синонимик сўзларни матндан олинган гаплар асосида изохлашга ҳаракат қилинган луғатдир.

Биринчи тур луғатга “Sag es treffender” von A.M. Textor (Essen 1978) луғати киради ва бу луғатда 20 000 сўз мавжуд бўлиб, кундалик истемолда ишлатилган иборалар ҳам берилган ва бу луғат турли касб мутассисларга мўлжалланган.

2. Der Große Duden. Vergleichendes Synonymwörterbuch. Bd.8. Mannheim 1964. Бу луғат иккинчи тур луғатларига мансуб бўлиб унда 80 000 ўқин сўзлар изохлаш орқали синонимик ва стилистик хусусиятлари кўрсатиб берилган.

Лейпцигда нашр қилинган „Synonymwörterbuch. Sinnverwandte Ausdrücke der deutschen Sprache“ (Leipzig 1978) луғат иккала турдаги сўз ва ибораларни ўз ичига олган ва изохлашга ҳаракат қилинган.

„Das deutsch- russische Synonymwörterbuch“ I.V.Rachmanov (Moskau 1983) луғатида 2680 та синонимик гуруҳлар берилган бўлиб улар рус тилига таржима қилинган. Луғатдаги синонимик қаторлар семантик ва стилистик жиҳатдан изоҳланган. Бадиий адабиётлардан олинган матнлар асосида синонимлар изоҳланган.

Хулоса қилиб айтганда олмон тили бошқа тиллар каби синонимларга бой. Синонимлар нутқни ранг-баранг жилолантириш, фикр ва ҳиссиётнинг нозик томонларини ифодалашда катта аҳамиятга эга.

Синонимик муносабат сўзлардагина эмас, фразеологик брикмаларда ҳам мавжуд. Лекин фразеологик синонимлар нутқ кўринишларига хосланганлиги жиҳатдан у қадар кўп ва ранг-баранг эмас, улар асосан сўзлашув нутқида ва қисман бошқа нутқ кўринишларига хос.

Масалан : (олдинги қатор иборалар умумнутққа хос кейингилари сўзлашув нутқида хос иборалар ; урарнинг чегараси тире билан ажратилган) : kein Wort

sagen “лом-мим” демаслик; kein Blatt vor dem Mund nehmen -чурқ этмаслик ; der Kopf raucht мийяси ғовлаб кетди- калласи ғовлаб кетди ; Schlechte Laune haben - таъби хира –schlechte Stimmung haben- таби номозшом ; ums Leben kommen - дунёдан ўтмоқ- in - die reine Welt gehen жон бермоқ.

Кузатилган мақсаднинг ҳар хиллиги—мақсаднинг йўналишига қараб, сўзлашув стилида дарак, сўроқ, буйруқ ва ундов гапларнинг қисқа ва ихчам кўринишлари, тўлиқсиз формалари жуда кенг қўлланади. Айниқса, сўроқ гаплар кўп ишлатилади.

Соф сўроқ гаплар таажжуб, шубҳа, гумон сингари турли-туман оттенкаларга эга бўлади. Бундай сўроқ гаплар таркибида сўроқни билдирган сўзлар қўлланмайди, сўроқ гап интонацияси орқали ифодаланилади.

Масалан: -Ihre Unterlagen bitte?-Хужжатингиз? (хужжатингиз қани ?) Wie ist Ihr Name ?-исмингиз (исмингиз нима ?). Шунингдек, сўзлашув стилида ундов гаплар ҳам кўп ишлатилади.

Морфологик система миллий тилнинг барча нутқ стиллари учун вгона ва умумий бўлади. Морфологик соҳасида сўзлашув стилининг ўзига хос хусусияти жуда оз даражада сезилади. Нутқ стилларининг морфологик жиҳатдан фарқи, асосан, у ёки бу морфологик элементларни ортиқ ёки кам ишлатилишидагина кўринади. Чунки, холат оти ясовчи -ei, -erei, -heit, -schaft, -чилик, -гарчилик мураккаб аффикси сўзлашув стили учун характерли бўлган отлар ясайди.

Масалан:(қавсдан ташқарида берилган отлар сўзлашув нутқида хос, қавснинг ичида берилганлари шу отнинг адабий тилдаги формаси): Trauererei hafagarchilik (hafalik), Schlaueit - muttaxamgarchlik (muttaxamlik), Kuriererei tabibgarchilik, tabibchilik (tabiblik), Partnerschaft-sherikchilik (sheriklik), Oberflдhigkeit-yuzakichilik (yuzakilik),Religiosheit- dinchilik (dindorlik), Schmeihelei tilyog’lamachilik (tilyog’lamalik).

Сўзлашув стилининг ўзига хос хусусиятлари феълнинг бази формаларининг ишлатилишида ҳам кўринади. Адабий тили грамматикасига оид адабиётларда феълнинг -и(б) эди формаси оғзаки хутқда -увди -овди

тарзида талаффуз этилади, деб кўрсатилади. Талаффуздаги бу ҳолат тўлиқсиз феълнинг бу формасини оғзаки нутққа ҳос қилиб қўвди.

Масалан: Эгардан ирғитиб юборишларига сал-пал қолувди. Шахардан келишимда йўлни қисқартириш учун қир орқали юриб ... шу йўлдан келувдим. -р эди формасида ҳам шу ҳолатни кўриш мумкин. Сўзлашув стилига ҳос бу фўрмадан бадий асарларда жонли тилни акс эттирувчи ўринларда, асар қахрамонлари нутқида кенг фойдаланилади. Булардан ташқари феъл фўрмалари қўлланиш доираси жихатидан ҳам бирор стилга ҳосланган бўлади.

Масалан: бўл кўмакчи фелининг -ган аффикси билан ясалган сифатдошларга қўшилиб келиши туфайли ҳосил бўлган: er hat einwenig gegessen-овқатдан бироз еган бўлди, er hat paar Worte gesagt- бир-икки оғиз гапирган бўлди, er hat hin und zurьck geschaut- у ёқ-бу ёқни кўрган бўлди кабилардир.

Актив ва пассив луғат саставига оид сўзларнинг синтактик - стилистик – ҳусусиётлари . Лексика муттасил ўсиш ва ривожланишда бўлиб, унда доим янги сўзлар пайдо бўлади, тилдаги мавжуд сўзларнинг баъзилари аста секи эскириб боради. Эскилик оттенкасига эга бўлган сўзлар тилда бирмунча вақтга қадар ишлатилади. Шунга кўра умумхалқ тили луғат бойлигини стилистик жихатдан икки катта группага ажратиш мумкин:

Aktiver und passiver Wortschatz - а к т и в с ў з л а р ва пассив сўзлар

Актив сўзлар группасига маъноси шу тилда гаплашувчи барча кишиларга тушунарли ва кундалик турмушда қўлланиши одат бўлиб қолган сўзлар киради. Бу группадаги сўзлар эскилик бўёғига эга бўлмайди.

Пассив сўзлар группасига эскилик бўёғи аниқ билиниб турадиган ва кўпчиликка маълум бўлмаган сўзлар киради. Бу группадаги сўзлар кундалик алоқада камроқ ишлатилади.

Пассив сўзлар икки группага ажратилади: Arhaismen und Historismen- э с к и р и б қ о л г а н с ў з л а р (архаизмлар, историзмлар) ва Neologismen - й н г и с ў з л а р (неологизмлар).

Архаизм ва историзмларнинг стилистик вазифаси. Тилнинг хозирги даври учун эскилик бўёғига эга бўлган сўзлар архаизм ёки архаик сўзлар деб юритилади. Сўз маъносининг эскириши ва турли сабабларга кўра унинг ўрнини бошқа сўз олиши натижасида архаизм пайдо бўлади.

Масалан: Pionier - кашшоф (пионер), Partei - фирқа (партиё), Gefdnngnis -- авахта (қамокхона), каби сўзлар бугунги кун нуқтаи назаридан эскирган сўзлар бўлиб, уларнинг ўрнини янги сўзлар эгаллаган.

Архаиклашиш ходисасининг кўринишлари: сўз бутун ҳолда, вҳлитлигича архаиклашади. Бу лексик архаизм дейилади: Himmel- гардун (осмон), газниқоб (противогаз); сўзнинг маъноларидан бири архаиклашади. Бу семантик архаизм дейилади. Масалан: Орден нишон сўзининг “орден” маъноси архаиклашган, у Zeichen-belgi, Symbol- alomat, Spur- iz, Werk-asar маъноларида кенг қўлланилади (Zeichen stellen- nishon qo’ymoq, ins schwarze treffen - нишонга олмақ, von ihm ist kein Spur erhalten- ундан ҳеч нишон қолмади). Шунингдек ғанимат сўзининг “қўлга киритилган нарса, ўлжа” маънолари архаиклашган, у bequem -“қулай, besser- тузик, gut- вҳшҳи” каби маъноларида актив ишлатилади. яна: Bezirk- даха сўзининг “ein Teil der Stadt -шаҳарнинг бир қисми” маъноси архаиклашган, бу сўз “Seidengraupen - ипак қурти ёки” касб-хунар лексикасида қўлланилади.(Die Raupen sind in die letzte Periode zum Fressen- Қуртлар сўнгги дахага кирдилар).

Тилнинг парадигматик ва синтагматик муносабатларини тарифлашда тил бирликларидаги функöионал-стилистик бўёқ муҳим белги сифатида асосга олиниши зарур. Экспрессив -стилистик бўёқ эса асосан, сўзларнинг ўзаро семантик муносабати туфайли содир бўлади. Буни айниқса, бир синонимик қатордаги сўзларни таққослаганда вққол кўриш мумкин. Масалан: жилмаймоқ, илжаймоқ, иржаймоқ, тиржаймоқ, иршаймоқ каби бир синонимик қатордаги сўзлар ўз стилистик бўёғига кўра фарқлидир. Жилмаймоқ, ва илжаймоқ сўзлари стилистик бўёқ жихатидан нейтрал ҳисобланади. Иржаймоқ, тиржаймоқ, ишшаймоқ, иршамоқ сўзлари салбий

оттенкага эга. Бу салбий оттенка иржаймоқ сўзига нисбатан тиржаймоқ сўзида, тиржаймоқ сўзига нисбатан ишшаймоқ сўзида, ишшаймоқ сўзига нисбаян иршаймоқ сўзида кучлироқ.

Баъзан Вкка ҳолда олинган сўз ва грамматик қурилиш стилистик бўёғининг қайси стилга мансублигини аниқлаш ҳам қийин бўлди. Сўз ва грамматик қурилишнинг стилистик бўёғ фақат малум нутқ текстида бошқа элементлар билан бўлган муносабат ва боғланишда шакилланади. Бундай стилистик бўёқ нутқ ситуаёбиясида реаллашади. Масалан: Fuchs- тулки сўзи ёввойи ҳайвонларнинг бир турига нисбатан ишлатилса, стилистикбўёғи нейтрал бўлади; одамга қарата listig - “кув, айёр “ маъносида қўлланса, бу сўз муайян стилистик бўёқ касб этади.

Адабий тилнинг стилистик системаси жаргон, маҳаллий диалект ва шунинг каби тилдаги бошқа ходисалар билан ҳам маълум муносабата бўлади.

Масалан; умумҳалқ тилига жаргонлар кўпинча, оддий сўзлашув стили орқали кириб келади. Бадиий нутқ стилида эса баъзи персонажларнинг тилини индивидуаллаштириш учун улардан қисман фойдаланилади.

Нутқ стили системасини ташкил қилувчи элементларининг баъзилари бошқа бир стил таркибида ҳам учраши мумкин. Лекин бу элементлар таркибий қисмларнинг йиқиндиси айни бир стилга мансублигини кўрсатади. Масалан: илмий терминлар расимй, публисистик ва сўзлашув каби турли стилларда ишлатилиш мумкин, лекин уларнинг стилистик жихатдан бир хил бўлган лексик, гамматик ва фонетик ходисалар билан боқғланиб, бир бутун стилни хосил қилиши фақат илмий стил таркибидагина рўёбга чиқади. Демак, ҳар бир нутқ стили ўзининг барча элементлари билан Вгона ва алоҳида мақсад учун бўйсунган муайян тил воситалари қомплексига эга. Шунга кўра, нутқ стили – ифода воситаларининг мақсадга мувофиқ уюшган системасидан иборат дейиш мумкин. Нутқ стиллари тил тараққиётининг маълум даврида аста-секин шакилланади ва ўзгаришларга учрайди.

Нутқ стиллари ўзига хос белги ва фарқлардан қатъи назар, адабий тил нормалари асосида умумийлика эга. Адабий норма тилнинг товуш системасини, грамматик қурилиши ҳамда унинг луқғат составидаги энг типик хаётий ва зарурий элементларни танлаб олиш асосида ташкил топади. У тилнинг энг юксак, ишланган, силлиқлашган формасидир. Адабий нормалар фақат ёзма адабий тил учунгина таалуқли бўлмай, у оқғзаки, адабий тил учун ҳам зарурий ҳолатдир. Шунинг учун адабий тилнинг оқғзаки формада (маъруза ва хабарлар, радио ва телевидинидаги чиқишлар, жонли суҳбатлар) ҳам адабий нормага бўйсунилади, унинг қонун қоидаларига риоя қилинади. Функџионал стиллар нутқ кўринишларининг асосий функџиоларига мувофик қисмларга бўлинишидир. Шунга кўра адабий тилнинг қуйидаги функџионал стиллари ажратилади: 1) сўзлашув стили, 2) расмий стил, 3) илмий стил, 4) публисистик стил 5) бадий стил.

Тилнинг бу функџионал стиллари инсон фаолиятининг у ёки бу соҳасига мос келувчи умумхалқ адабий тилининг турли хил кўринишларидир. Функџионал стилларни номлаш ва аташ ҳам уларнинг қандай алоқа доирасида ишлатилганлигига қараб белгиланади. Чунки бир хил нарса ва ходисалар ҳақидаги фикрлар турли хил стилларда бир хил баён қилинмайди. Сўзлашув стили икки асосий турга ажратилади: адабий сўзлашув стили ва оддий сўзлашув стили.

1.6. Антонимлар. Антонимларнинг уч хил таснифи

Antonyme sind Wörter (Sememen) mit gegensätzlicher Bedeutung, anders gesagt GegenWörter, GegensatzWörter oder Wörter des Gegensinnes.¹¹(Olschanski, 2005, 63) Антоним атамаси грек тилидан бўлиб, қарама қарши номлар (Gegennamen) маъносига эга.

Антонимлар предметлар, воқеа ва ҳодисаларни ифодалайди ва улар борлиқдаги шундай қарама қаршилик категорияларни акс эттиради. Уларни жуфт ҳолда учратамиз, чунки улар мантикий, когнитив категория сифатида қарама қарши маъно асосида юзага келган бўлади. Антонимлар бир семемага эгадирлар, улар айрим маъно компонентларининг ўхшашлиги учун бири бирига мос келади, аммо инкор маънога эга эканлиги билан фарқланадилар. Масалан gesund-krank (nicht gesund); verheiratet- ledig (nicht verheiratet); Айрим ҳолларда ула префикслар ёки суффикслар орқали ифодаланади. dankbar- undankbar; Erfolg- Misserfolg; gefallen-missfallen; fehlerhaft- fehlerlos usw.

Антонимлар қарама - қарши маъно муносабатларни ифодалагани учун синонимларга қараганда камроқ қўлланилади. Агар объектив борлиқда қарама - қаршилик мавжуд бўлмаган ҳолатларда антонимлар бўлмаслиги мумкин: Mööbel- Tisch, Bett; Gebäude- Haus, Kino; Gerätenamen- Hammer, Schere; Kollektiva- Gebirge, Herde .

Антонимлар тилдаги бир хил сўз туркумларига киради. Антонимларнинг когнитив асоси уларни маълум тушунчаларнинг сифатини, хусусиётини ва белгисини мавжудлигини ифодалайди. Шу сабабли антонимлар сифатлардан ва равишлардан ясалган отлар ва сифатларни хусусиётларини ифодалади. kalt - warm Kälte- Wärme; rechts-links, geben - nehmen . Антонимлар нафақат икки жуфт сўзни ҳосил қилади балким семантик гуруҳларни ҳам ташкил қилади: Масалан, kalt-lau-warm- heiß. От сўз туркуми ҳам жуфт антонимик гуруҳни ҳосил қилиши мумкин. Anfang-Ende; Leben- Tod; Vater- Mutter; Tag – Nacht.

¹¹ I.G. Olschanski, Lexikologie der deutschen Sprache. M. 2005, S. 63

Антонимларни таснифлаш учун хар - хил асос мавжудки, уларнинг луғавий ва ясама, кўчма маъноларини ҳам билишни тақозо қилади.

1.ein dickes – dünnes Buch; 2. dickes- dünnes Haar.

I. Антонимлар ўзининг қарама - қарши маъно кўламига кўра икки гуруҳга бўлинади:

1.totale Antonyme, бундай антонимларнинг ҳамма семемалари зидлик маъносига эгадир: ewig- zeitlich . Тилда шундай моносемантик (zeitlich) ёки сўз яшаш орқали ясалган лексемалар мавжуд (möglich-unmöglich; zweifelhaft-zweifellos).

2. partielle Antonyme, кўп маъноли, полисемантик сўзларда фақат бир ёки ундан ортиқ маънолар антонимик муносабатда бўладилар: 1.trockener Sommer (-es Kleid, -e Farbe); 2. trockener Vortrag- (Mensch)- lebendig, lebhaft (Rede).

Кўп маъноли сўзларда хар хил семемалар учун турли хил антонимлар мавжуд.

finster (Farbe) – hell, licht

finster (Gesicht) – heiter, freundlich

finster (Ruf) – sauber, redlich

finster (Aussichten) – günstig, hell

II. Мантиқий зидлик маъносининг турига кўра антонимларни уч турини фарқлаш мумкин (s. J.Lyons, L.A. Novikov).

1.Kontradiktorische Antonyme қарама қарши тушунчалар мантиқий инкор асосида ясалади: Sein – Nichtsein. Бундай антонимлар зид тушунчаларни ўз таркибида мужассамлаштиради (Erscheinungen, Zustände, Eigenschaften) Armut – Reichtum; Liebe – Hass; jeder- keiner; schön-hässlich; heiß- kalt; jung – alt; groß-klein; hell- dunkel u.a.

2.Komplementäre Antonyme бу гуруҳга кирувчи антонимлар юқоридаги антонимлардан фарқи, улардаги инкор лексик бирликни тасдиқ маъносини ифодалайди: männlich- weiblich; Mädchen- Junge; ledig- verheiratet; lebendig-tot; Fremdsprache- Muttersprache.

3. Konträre Antonyme (geben-nehmen; kaufen – verkaufen; gewinnen- verlieren; fragen- antworten; reden- schweigen; kommen- gehen) sind zwei Artbegriffe innerhalb eines Bewertungs- oder Bezugssystems. Бу тушунчалар турли нуктаи назардаги бир хил ситуаѳивларнини акс эттиради. Аммо бу хил антонимлар бир бирини тўлдирадилар, аммо иккала тушунча хам ижобий маънони ифодалайди. Maximum – Minimum; Frage – Antwort; Бу хил антонимларда конверсивлик (Konversitdt) муносабатлари мавжуддир. Конверсив иборалар бир бирини тўлдиради ва зидлик маъносини билдиради: Der Lehrer gibt dem Schüler ein Buch – der Schüler erhält vom Lehrer ein Buch; Ein kleiner Elefant ist ein großes Tier.

Синонимлар билан қиёсланганда антонимлар кўп эмас, чунки улар тушунчаларнинг предметларнинг аслий хусусиѳтлари билан боғлиқ бўладилар. Шунинг учун хам антонимлар от, сифат ва феъл сўз туркумларидан ясалади: arm-reich; Armut- Reichtum; Verarmung-Bereicherung; verarmen- reich werden.

Биз яшаётган аунё муъжизаларга тўла. Ана шундай муъжизалардан бири ақл бовар қилмайаган аражада аоимий қарама-қаршилиқ мавжуа̀лигиа̀ир. Ҳар бир предмет ёки ҳоа̀исанинг антипоа̀лари мавжуа̀ки, бу албатта тилларда ўз аксини топиши турган гап. Масалан, Tag und Nacht, alt und jung, reich und arm, groß und klein ва б. Тил бирликларининг ўзаро зия маъноларни англатишига кўра гуруҳлашиши ҳоа̀исаси антонимиѳ а̀ейилаа̀и. (Умархўжаев М.Э. 2009,)

Антонимлар келиб чиқишига кўра икки гуруҳга ажратилаа̀и.

Аввалдан зия маънога эга бўлган антонимлар. Буларнинг сони кўп бўлиб, асосан от ва сифатларга ҳоса̀ир. Масалан, Wahrheit – Lüge, Leben – Tod, Friden – Krieg, Liebe – Haß, Morgen – Abend, Freund – Feind, trocken – naß, tapfer – feige, hart – weich, fleißig – faul, satt – hungrig, gesund – krank, schwarz – weiß.

Сўз маъноси ўзгариши натижасида пайдо бўлган антонимлар. Масалан, gut – schlecht, teuer – billig, reich – arm.

янги сўзлар ясалиши орқали ҳам антонимлар пайдо бўлади. Олмон тилида аффиксация орқали сўз яшаш асносида қатор антонимлар юзага келади. Масалан, zumachen – aufmachen, zunehmen – abnehmen, aufdecken – zudecken, einpacken – auspacken, einschaffen – ausschaffen ва бошқалар. Зия маънони ифодаловчи ent-, un-, miß каби префикслар воситасида ҳам антонимлар пайдо бўлади. Масалан, Glück – Unglück, Geduld – Ungeduld, lieb – unlieb, decken – entdecken, Achtung – Mißachtung, trauen – mißtrauen.

Л.В.Шевелёванинг таъкидлашича “Die Präfixierung nimmt in der Wortbildung der Antonyme einen großen Platz – ungefähr 40%- ein... Die produktivste Abart im modernen Deutsch ist die affixale Antonymie, die etwa 60% ausmacht... In der deutschen Sprache sind etwa 200 antonymische Wortpaare zu finden”.¹²

Ўзбек тилида ҳам юқорида кўрсатилган усуллар билан антонимлар ясалиши кенг тарқалган.

Қандай тушунчани ифодалашига қараб антонимлар бир қанча гуруҳларга ажратилади:

Биринчида, инсон фаолияти ва ҳолатини ифодаловчи антонимлар.

Масалан, Gesundheit – Krankheit

Jugend - Alter

Stärke - Schwäche

kräftig - schwach

fröhlich - traurig

Иккинчида, хис-ҳавжонни ифодаловчи антонимлар.

Масалан, Liebe - Haß

Grobheit - Zärtlichkeit

Freude - Traurigkeit

gut - böse

Учинчидан, табиат ҳодисаларини ифодаловчи антонимлар.

Масалан, Wärme - Kühle

¹² L.W.Scheweljowa. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. Vorlesungen. M., 2004, S.117

Trockenheit- Feuchtigkeit

aufblühen - abblühen

Тўртинчиään, нарса, хоӱисалар сифатини ифодалайдиган антонимлар.

Масалан, schön - häßlich
gerade - krumm
rein - schmutzig
nützlich - schädlich

Бешинчиään, турли вақт тушунчаларини ифодалайдиган антонимлар.

Масалан, Abend - Morgen
Tag - Nacht
tags - nachts
früh - spät
damals - jetzt

Таъкиäлаб ўтиш лозимки, антонимик маънога эга бўлган сўзлар баӱий адабиётда, оғзаки нутқäа кўп ишлатилади. Бунäа бир мартали антонимларни лексик антонимлардан фарқлаш лозим. Контекстуал антонимлар стилистика фанининг объектидир. Масалан, «Фауст» äан: “Grau, lieber Freund, ist alle Theorie, Doch ewig grün des Lebens goldner Baum.

Антонимик муносабатларни янаäа вққолроқ кўрсатиш мақсадида Ханс-Юрген Гриммнинг¹³ таниқли луғатшунос Э.Агриколанинг «Немис тили антонимлар луғати» ва В.Мюллернинг 1998 йилда чоп этилган «Қарама-қарши сўзлар луғати» таҳлилига бағишланган тақризини М.Э.Умархўжаевнинг 14 китобидан келтиришни мақсадга мувофиқ деб ҳисобладик.

Hans-Jürgen Grimm. Rezension zum “Gegenwort-Wörterbuch. Ein Kontrast Wörterbuch mit Gebrauchshinweisen” von Wolfgang Müller Verlag Walter de Gruyter, BerlinfNew York, 1998

Die Antonyme führen (zum Beispiel im Unterschied zu den Synonymen) in der praktischen Lexikographie eher ein Randdasein. So konnten C. und E. Agricola

¹³ Hans-Jürgen Grimm. Rezension zum “Gegenwartswörterbuch. Ein Kontrastwörterbuch mit Gebrauchshinweisen” von Wolfgang Müller. Verlag Walter de Gruyter, Berlinf New York, 1998

¹⁴ М.Э.Умархўжаевнинг “Олмон тили лексикологияси ва фразеологияси” Андижон 2010. 43 б.

vor gut zwanzig Jahren mit Stolz behaupten, ihr Wörterbuch sei „das erste umfangreiche, spezielle Verzeichnis von Gegensatz-Wortpaaren der deutschen Sprache“. Einer der Gründe für dieses Randdasein von Gegenwartswörterbüchern dürfte auch im vergleichsweise geringen Frage- und Informationsbedürfnis der Muttersprachler zu suchen sein: Oft sucht man nach dem treffendsten Wort für das, was man ausdrücken möchte - man greift zu einem Synonymwörterbuch. Wie oft aber sucht man in der Kommunikation nach einem Gegenwort?

Deutlich anders ist die Situation des Lehrers oder des Lerner der Fremdsprache Deutsch: Er bemüht sich den Wortschatz der Fremdsprache in Situativen, kontextuellen, aber auch sprachsystematischen Zusammenhängen (zu denen wir vor allem die paradigmatischen Bedeutungsbezeichnungen – damit auch die Antonymie - rechnen) zu vermitteln bzw. sich anzueignen. Diese Rezension will Möglichkeiten und Grenzen des vorliegenden verdienstvollen Buches namentlich mit Blick auf die Erfordernisse des Lehrens und Lernens von Deutsch als Fremdsprache aufzuzeigen versuchen. Müller hat uns mit seiner Bemerkung im Vorwort neugierig gemacht: „Sowohl Deutsch lernenden Ausländern als auch Muttersprachlern kann dieses Antonymenbuch eine Hilfe sein - bei jeweils anderen Fragestellungen und Schwerpunkten.“. Vergleichende Blicke in bereits seit längerem vorliegende GegenwartsWörterbücher (vor allem von Agricola und Bulitta) können zusätzliche Eindrücke vermitteln.

Neuartig für deutschsprachige Gegenwartsörterbücher ist, daß sich der Vf. vom kumulativen Darstellungsprinzip abwendet, indem er zahlreiche Antonymenpaare durch ein Satz- oder Wortgruppenbeispiel illustriert (Als einzelner ist er ganz unauffällig, aber in der Masse flippt er aus; die alte Regierung vs. die jetzige Regierung) und oder den Wortpaaren eine semantische Paraphrase beigibt (Altersdichtung: Literatur, die ein Dichter o. d. im Alter geschrieben hat). Das unterscheidet aus der Sicht unseres Faches das vorliegende Wörterbuch wohlthuend von den früher erschienenen. Häufig beschränkt sich der Vf. jedoch - ähnlich wie seine Vorgänger - nur auf die Zuordnung bestimmter funktionaler Bereiche (Altflur: Landwirtschaft). Andere Lexempaare schließlich werden ohne

jede Erläuterung nur genannt (blutiger Anfänger vs. alter Hase). Die Kriterien, nach denen sich der Vf. Für das eine oder andere Ausstattungsverfahren der Lemmata entscheidet, sind nicht immer nachvollziehbar. Lehrer und Lerner des Deutschen als Fremdsprache hätten es sicher begrüßt, wenn – wo immer das möglich ist -jedes Lemma sowohl eine semantische Paraphrase als auch die Zuordnung zu einem funktionalen Bereich als auch (ein) Beispiel (e) für die Verwendung des Wortes enthielte.

Ebenso neuartig - und aus unserer Sicht sehr begrüßenswert - ist das zu Beginn des Wörterbuchteils auf etwa 25 Seiten angebotene Verzeichnis antonymischer Wortbildungsmittel (ab- vs. an-: abmachen vs. anmachen; abstoßen vs. anziehen) und antonymischer grammatischer Ausdrucksmittel (-end <Part. I> vs. -en <Part. II>: einladend vs. eingeladen; end <Part. I> vs. -zu ...end <Gerundivum>: ausbildend vs. auszubildend).

Der Rezensent begrüßt die Aufnahme vergleichsweise vieler Wortbildungskonstruktionen (vor allem Komposita) in das Wörterbuch: Während z.B., Agricola mit ALT- nur acht Lemmata ansetzt (altbacken, Altbau, der/die Alte, Alter, altern, altklug, altmodisch, Altphilologe), bietet Müller (der auf altklug verzeichnet) darüber hinaus noch Altbauwohnung, Altermutter, Altersdichtung, Alterskleid, Alterswerk, Altertum, Altflug, Altflur, Althegeianer, Altmoräne, Altschnee, Altsprachler, altsprachlich u. a.). Ein solch reichhaltiges Angebot an Wortbildungskonstruktionen hilft dem Fremdsprachler sehr, denn er verfügt ja über lange Zeit hinweg nicht über die (produktive) Wortbildungskompetenz des Muttersprachlers.

Die großzügige drucktechnische Gestaltung (je des Gegenwortpaar wird als selbständiges Lemma angeführt; jede Seite ist zweispaltig angelegt: links steht das Gegenwortpaar, rechts die eingangs beschriebene Ausstattung) macht das Buch sehr benutzerfreundlich. Das hat aber seinen - aus der Sicht des Rezensenten eher bedauerlichen - Preis: Viele bei Agricola oder Bulitta verzeichnete Antonyme bleiben unerwähnt. Dem Wort normal ordnet der Vf. nur unnormale zu (gefolgt von den Komposita Normalgröße vs. Übergröße und Normalspur vs. Breitspur,

Schmalspur), während Agricola außerdem noch nennt: abnorm, anomal, anormal - abweichend, auffällig, sonderbar - zusätzlich, überschüssig, überzählig - außergewöhnlich, außerordentlich, extrem - krankhaft, pervers - irr, verrückt, wahnsinnig - fett (Schriftart). Auch einige Komposita, die Agricola verzeichnet, verschweigt Müller (Normalgewicht vs. Unter-, Übergewicht; normalhörig vs. schwerhörig; normalsichtig vs. schwach-, kurz-, weit- und übersichtig). Das Müllersche Wörterbuch verschwendet unseres Erachtens stellenweise Platz, den besser weitere Lemmata einnehmen sollten (z.B. werden bei Berufsbezeichnungen grundsätzlich jeweils zwei Gegenwortpaare angesetzt: Altphilologe vs. Altphilologin und (!) Altphilologin vs. Altphilologe - hier hätte wohl ein allgemeiner Gebrauchs- hinweis genügt).

Der Rezensent sieht in dem vorliegenden Werk eine sehr willkommene und notwendige Bereicherung des Angebots an Gegenwartswörterbüchern der deutschen Sprache. In ihm steckt eine immense lexikographische Arbeit. Der Vf. bemerkt zu Recht: „Dieses Wörterbuch ist auf Grund jahrelanger Sammlungen und Beobachtungen entstanden.“ Und es bietet eine Fülle von Informationen - auch für Lehrende und Lernende des Deutschen als Fremdsprache, was hier nur anhand weniger Problemkreise angedeutet werden konnte. Aber es sollte auch deutlich geworden sein, dass ein Desiderat von Lehrenden und Lernenden des Deutschen als Fremdsprache bestehen bleibt - der Wunsch nach “echten” Lehr- und LernWörterbüchern, die die (quantitativen und qualitativen) Vorzüge kumulativer und interpretativer Wörterbücher in sich vereinigen.

1.7. Лексик - семантик парадигмалар

Булар сўзлар ва семемаларнинг микросистемалари хисобланиб, улар бир умумий сема орқали бирлашганлар ва дифференциал семалар орқали бир биридан фарқ қиладилар. Умумий, бирлаштирувчи семаларни Архисемалар дейилса, фарқланувчи хусусийларни ифодаловчи семаларни дифференциал семалар дейилади. Лексик семантик парадигмаларга қуйидаги мисолларни келтириш мумкин:

Mann – Tier (Art von Lebewesen) Mann- Junge

Mann- Frau (Geschlecht) Mann – Offizier (Beschäftigung,
Dienstgrad)

Кўриниб турибдики, парадигманинг компонентлари орасидаги муносабатлар маънонинг зидлик оппозициялар билан характерланади.

Лексик семантик парадигмаларнинг типик турларига (Thematische Reihen) тематик қаторлар, (lexikalisch - semantische Gruppen) лексик -семантик гуруҳлар ва (semantisches Feld) семантик майдон киради.

Лексик семантик гуруҳлар. Бу гуруҳга бир бирига боғлиқ бўлган тилда ва нутқда ишлатиладиган лексемалар ва семемалар киради. Бу гуруҳдаги лексемалар ва семемалар тушунча кўлами ва сигнификатив маъноси ҳамда денотатив муносабатига кўра бир биридан фарқланади, vgl. „informieren“:

Sagen	Darstellen	Kommentieren	diskutieren
Sprechen	Mitteilen	Berichten	ankündigen
Reden	Melden	Beschreiben	benachrichtigen
Erzählen	bekannt geben	Schildern	unterrichten
sich unterhalten	Erörtern	Referieren	thematizieren

Лексик семантик гуруҳда турли йўналишда семантик фарқларни кузатишимиз мумкин: Gewässer лексемасининг семантик таркиби хажмига кўра бир биридан фарқланиши мумкин. (groß — klein): Meer, Strom, Fluss,

Bach-, nach der Dynamik — fließend: Strom, Fluss; stehend: See (m), Teich, Pfütze-, nach der Entstehung — natürlich: Fluss, Strom, Ozean; künstlich: Teich, Stausee, Kanal; nach dem Geschmack: Süßwasser — Fluss⁴, Salzwasser — See, Ozean, Meer.

1.8. Семантик майдон. Синтактик майдон

Das Wortfeld (semantisches Feld, Begriffsfeld). Бу тушунча 1924 Германиџда юзага келди. Биринчи бўлиб уни G. Ipsen und J. Trier¹⁵ лар кўлладилар. Бу тушунча тилни система характерида эканлигини исботлайди ва лексемалар хам системалаштиради. Унинг тилшуносликдаги кўлланиши физикадаги магнит, электр майдони („magnetisches, elektrisches Feld“) атамаларидан ўзлаштирилган ва структуравий психологиџ (Gestaltpsychologie) таъсирида бўлган.

G.Ipsen, „Wortfeld“ атамасини тилшуносликка олиб кирган ва унинг фикрича тилдаги мавжуд лексемаларни маъно гурухлари асосида тартибга солиш мумкин. „Diese Verknüpfung ist... so, daß die ganze Gruppe ein „Bedeutungsfeld“ absteckt, das in sich gegliedert ist; wie in einem Mosaik fügt sich hier Wort an Wort, jedes anders umrissen...“ (Ipsen, 1924, 225).

Унинг машхур асарида „Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes“ (Heidelberg, 1931) Jost Trier олмон тилидаги Intelligenzqualitäten сифатларини турли диахроник (ahd., mhd., nhd.) нуктаи назардан, ўрганган (klug, gescheit, intelligent,...; dumm, beschränkt, türricht...).

Trier семантик майдон тушунчасини қуйидагича таърифлайди: Es ist ein gegliedertes Ganzes von Wörtern, das einen Begriffskomplex völlig überlagert (deckt).

Das Wesen der Wortfeldtheorie läuft auf Folgendes hinaus: Die Wörter stehen im Wortschatz nicht isoliert da, die inhaltlich zusammengehrenden Wörter bilden sprachliche Felder.

Der genaue Bedeutungsumfang eines Wortes wird durch sein Verhältnis zu den umliegenden Wörtern (den „Feldnachbarn“ oder „Begriffsverwandten“) festgelegt, die ihn beeinflussen, begrenzen und ergänzen. „Wenn eins der Elemente

¹⁵ Ipsen G. Festschrift für Wilhelm Streitberg. — Heidelberg, 1924. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. — 2. Aufl. - Heidelberg, 1973. - B. 1.

des Feldes seinen Inhalt ändert, wirkt dieser Vorgang auf die Wörter der Umgebung ein, die ihre Bedeutung entsprechend verschieben" 1.

J.Trier bemerkt: „Felder sind die zwischen den Einzelworten und dem Wortschatzganzen lebendigen sprachlichen Wirklichkeiten, die als Teilganze mit dem Wort das Merkmal gemeinsam haben, daß sie sich ergliedern, mit dem Wortschatz hingegen, daß sie sich ausgliedern" (Trier, 1973, 132) 16

Trier ning nazariyasiga kўra har bir sўz semantik jihatdan semantik maydonga boғliqdир. Sўzning maъnodoshligи Trier fikricha, eng avvalo shunda aniqlanadiki, agar ularning maъnosi bosqqa sўz bilan qiёslanganda, va antonimik maъno bilan chegaralanganda, chunki faqatgina maydonga maъno mavjudдир.Trier va uning taraфdorlari bu maъnoning semantik maydon bilan uzviy boғliqliгини taъkidlashgan va bu qarashlarini ular Olmoniъдаги baholash tizimi orqali quyidaгича tushuntirishga harakat qiliшgan: 4, 5 va 6 baholari :

sehr gut, gut, genügend, mangelhaft — 4;

sehr gut, gut, genügend, mangelhaft, ungenügend — 5;

sehr gut, gut, befriedigend, ausreichend, mangelhaft,

ungenügend — 6.

„gut" bahosi butun Trier taъkidlashicha butun semantik maydonga boғliqdир, bu semantikаниng nisbiyligini kўрсатади (die Relativität der Semantik).

„gut" bahosi doimiy “ижобий“ „positiv" maъnosini anglatishi unchalik aniq emas. Bizni fikrimizcha har bir sўz ўzining absolut maъnosiga eгадир. U aniq maъnoni ўзида мужассамлаштиради. Sўzning maъnosini nisbiy эканлигини luғatларда (in der Paradigmatik) va мулоқатда (in der Syntagmatik) kўриш mumkin, sўzning maъnosi semantik maydon va kontekstga boғliqdир.

Trier ning izdoshlari, ayniqsa Leo We i s g e r b e r (BRD) maydon nazariyasini taъqiqotini davom ettirdi. Ular shuningdek har bir tilдаги

¹⁶ zit. nach: G o r o d n i k o v a M. D., R o s e n E.V. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache.

M., 1967. S. 44). 2. (Trier, 1973, 132) 2.

семантик майдон тушунчасини миллий хусусиѳтини таъкидлашди. Weisgerbers нинг асосий фикрлари куйидагича ифодаланган: verschiedene Organisationen der sprachlichen Bedeutung und der Sprache zeugen von prinzipiellen Unterschieden im Denken, im Bewusstsein der Völker. Damit hängt die These von der Unübersetzbarkeit der Sprachen zusammen. Diesem Standpunkt kann man nicht zustimmen. Man darf Sprache und Denken nicht identifizieren. Es gibt zwischensprachliche Unterschiede, das zeugt aber nicht von grundsätzlichen, unüberbrückbaren Unterschieden im Denken. Das Denken ordnet sich den für alle Menschen gleichen logischen Gesetzen unter.

Neohumboldtianismus вакиллари сифатида Trier und Weisgerber Humboldtнинг қарашларига куйидагича фикр билдирганлар: Sprache gliedert die Welt. „Die Begriffsbildung mit Hilfe der Worte ist ein gliedernder Klärungsvorgang aus dem Ganzen heraus. Dabei spiegelt die Sprache nicht reales Sein, sondern schafft intellektuelle Symbole, und das Sein selbst, d. h. das für uns gegebene Sein, ist nicht unabhängig von Art und Gliederung der sprachlichen Symbolgefüge"17. Trier нинг фикрича тушунча ва маънонинг кўчиши буюк кишилар ва тил жамоаси тамонидан амалга ошириладиган ходисадир.

Trier und Weisgerber sehen in den sprachlichen Symbolen nicht das Ergebnis kognitiver Tätigkeit, schöpferischer Auseinandersetzung der Menschen mit der Umwelt, sondern a priori gegebene, muttersprachliche geistige Inhalte als Ausdruck der geheimnisvollen geistigen Kräfte der Sprachgemeinschaft, die das Denken der Menschen formen, Wirklichkeiten schaffen 18(s. Schippan, 1975, 154).

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики Trier und Weisgerber тилнинг ахамиятини абсолютлаштирганлар. Семантик майдон ҳам хиссиёлар бутунлиги ва тилнинг ривожланишида инсон ролига ортикча баҳо берилган.

¹⁷ Trier, 1931, 2

¹⁸ Schippan Th. Einführung in die Semasiologie. — Leipzig, 1975. — S. 154.

Агар семантик майдон назариясини танқидий қараладиган бўлса ҳам бу услуб сўзларнинг таҳлилида энг кўп қўлланиладиган методлардан хисобланади. Ранг маъносини ифодаловчи ва лексемаларни тадқиқоти ушбу йўналишдаги энг кўп ўрганилган тадқиқотлардан хисобланади.

Семантик майдон назариясининг ахамивъти тилнинг тафаккурга таъсири ни ўрганувчи тадқиқотларда унумли бўлган. St.Ullmann Trier нинг структуралистик йўналтирилган семантик майдон назариясини Прага фонологи N.Trubetzkoy нинг товушларни тадқиқотига тенглаштиради.

Қуйида семантик майдон назариясига берилган таърифлар билан танишиб чиқамиз:

1.Das Wortfeld ist ein lexikalisch-semantisches Paradigma höherer Ordnung als Synonymgruppen (s. Stepanova, Cernyseva, 2003, 29).

2.Das Wortfeld ist ein größeres Paradigma als eine lexikalisch-semantische Gruppe, es schließt gewöhnlich mehrere lexikalisch-semantische Gruppen ein (s. Olschanski, 1992, 47).

3)Nach E. C o s e r i u stellt ein Wortfeld ein semantisches System dar, das durch die Bedeutungsunterschiede seiner Einzelglieder strukturiert ist. Jeder Wortinhalt wird vom Feldganzen und den Feldnachbarn, also durch den Stellenwert im Feld bestimmt. Ein Wortfeld ist die Gesamtheit der durch einen gemeinsamen lexikalischen Feldwert vereinten Lexeme. Vgl. die Temperaturadjektive im Deutschen und Französischen:

kalt — lauwarm — warm — heiß (nach: Heupel, 1978, 154).

Юқоридаги тарифларнинг барчаси семантик майдон назариясин турли томонларинихарактерлайди ва уларни лексемалар тадқиқоти учун фойдаланса бўлишлигини кўрсатиб беради.

Полисемия ва омонимия. Тил системасидаги кўпчилик сўзлар полисемантик сўзлар хисобланади. Полисемия, poly – viel, semanticos – Bedeutung, яъни кўпмаънолилиқ демақдир.

Маълумки, ҳар бир сўз маълум предмет, белгининг номи сифатида пайдо бўлади. Бу ном кўпинча бошқа турдаги предмет ва ҳодисага нисбатан

қўлланилиб, сўзнинг лексик маъносида ўзгариш содир бўлади, бир маъноли сўз аста-секин кўп маъноли сўзга айланади. (Умархўжаев М.Э. 2009.)

Х. Кронассернинг фикрича “ Семасиологик жараённинг натижаси полисемия бугунги кунда тилда қўлланилаётган ва мавжуд сўзлардир. Бугунги кунда кундалик мулоқатда ишлатилаётган ва нутқда фойдаланилаётган сўзлар кўлами нисбатан катта эмас. Аммо инсон бу чегараланган сўзлар билан сизга ва турли туман ташқи дунёга мулоқатда бўлади.¹⁹

Кўп маъноли сўзларнинг таҳлили омонимлар таҳлили билан боғлиқ. Бу тил хоёисаларини бир-биридан аниқ ажратиб олиш енгил иш эмас. Шу боисдан бўлса керак кейинги йилларда қатор тилшунослар бу масалага катта эътибор қаратдилар. Кўплаб изланишлар натижасида маълум бўлдики, полисемияда лексик маънолар ўзаро боғлиқ бўлади, бири иккинчисини изоҳлайди, бир маъно иккинчиси воситасида пайдо бўлади.

Омонимларнинг маънолари эса ўзаро боғлиқ бўлмайди. Homonym термини грек тилидан олинган бўлиб, homos – gleich, onoma – Name маъносини берайи. Омонимлар бир хил талаффуз қилинаёган, бир хил ёзилаёган тил бирликлари бўлиб, бу бирхиллик асосан фонетик ва график жиҳатдан кўринайи. Семантик жиҳатдан эса омонимлар бир-бири билан боғланмаган. Демак омонимлар товуш томондан бир хил, маъно томондан эса ҳар хил тил бирликларидир. Масалан,

Star	a) Singvogel
	b) berühmter, beliebter Darsteller, Singer
	c) Augenkrankheit

Турли тилларда омонимларнинг куйидаги турлари фарқланади:
Сўз шаклий тенглигига асосланган, ҳам талаффуз, ҳам график, ҳам грамматик шакллари мос келган тўла омонимлар. Масалан, der Nagel –мих, der Nagel – тирноқ, klappen – тақиллатмоқ, klappen – ёхши муносабатда

¹⁹ Kronasser H. Handbuch der Semasiologie. Heidelberg, 1952. Stepanowa M.D., Tschernyschewa I.I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. M., 1975. S.21

бўлмоқ, die Schnur – шнур, арқон, die Schnur – келин. Ўзбек тилидаги қовоқ, сузмоқ сўзларининг маъноларини солиштиринг.

Омофонлар, яъни талаффузи қарийб бир хил, ёзилиши турлича бўлган тил бирликлари. Масалан, Meer – mehr, Bund – bunt.

Омографлар, яъни талаффузи бир хил, грамматик жиҳатдан турлича бўлган тил бирликлари. Масалан, der Band – das Band, der Flur – die Flur, der Tor – das Tor, der Leiter – die Leiter.

Leiter (f) – (Stiege, Treppe) (mhd. leiter: ei>ei [ai])

Leiter (m) - (Führer) (mhd. liten > nhd. Leiten [ai])

Баъзи омонимлар лексик-грамматик нуқтаи назардан ҳам фарқланади. Масалан, führen (Prät.Konj.) – führen (Infinitiv)

Fall (Substantiv) - fall! (Imperativ)

Bogen(Substantiv) - bogen (Prät. von biegen)

Олмон тилидаги омонимларни фарқлашда тил бирликларининг роли катта аҳамиётга эга. Масалан,

der Band - das Band

der Leiter - die Leiter

der Kiefer - die Kiefer

der Gehalt - das Gehalt

Баъзида омонимлар этимологик жиҳатдан бир-бири билан боғлиқ бўлиши мумкин. Масалан,

der Band (das Buch) – das Band (Gewerbstreife)

der Bund (Bündnis) - das Bund (Bündel)

der Flur (Diele) - die Flur (Feld)

der Kunde (Kufer) - die Kunde (Nachricht)

Этимологик жиҳатдан омонимлар бир-бирига боғлиқ бўлмаслиги ҳам мумкин. Масалан,

der Kiefer <Teil des Gesichts>

die Kiefer <Nadelbaum>

der Alp <Traum>
die Alp <Bergweite>
der Harz <Berg in Deutschland>
das Harz <Baumabsonderung>

Омонимлар баъзан турли сўз туркумларига тааллуқли бўлиши ҳам мумкин. Масалан, ьbersetzen – das Ъbersetzen, tief – die Tiefe, tags, nächts – der Tag, die Nacht, dank – der Dank u.a.

Умуман олганда полисемияда бирдан ортиқ маънони англатувчи бир сўз ҳақиқа гап юритилса, омонимияда шаклан тенг келадиган бирдан ортиқ сўз ҳақида гап кетади.

Нутқ жараёнида омонимия турли тилларда турли мақсадларда қўлланилиши ҳақида У.Турсунов шундай ёзади: «... омонимиядан махсус поэтик жанр – туюқ тузишда кенг фойдаланилади. Маълумки, туюқ халқ оғзаки ижодида ҳам, классик ва ҳозирги адабиётда ҳам алоҳида ўрин эгаллайди. Аския ҳам омонимиядан жуда усталик билан фойдаланишни талаб қилайиган жанрдир».20

²⁰ У.Турсунов ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., 1965, 148-б.

II БОБ.ЛЕКСИКАДАГИ СИНТАГМАТИК МУНОСАБАТЛАР.

СИНТАГМАТИК ТУШУНЧАЛАР

2.1 Синтагматик ва парадигматик муносабатларнинг ўзаро

БОҒЛИҚЛИГИ

Синтагматик муносабатлар синтагмадаги сўз формалари ва семемалар орасида мавжуд бўлади. (in der Wortgruppe, im Satz, im Text). A. M a r t i n e t фикрича синтагма (Wortgruppe) сўзга хамоханг бўлади, чунки „Wort“ тушунчаси тиллароро изохланмайди (lat. cantabimus — ein Wort, = wir werden singen — drei Wörter). Th.Schippan таъкидлашича сўзлар „Beziehungen zwischen den Elementen, die miteinander zur Redekette gefügt werden können, ... die im Kontext gemeinsam vorkommen oder vorkommen können“²¹. Бу муносабатларнинг умумий йиғиндиси (in ihrer Gesamtheit Syntagmatik genannt) тилнинг тўғри чизиқли, linearen, эканлигини ифодалайди. Лексик ва фразеологик бирликлар аниқ субъект билан боғланган бўлади. Сўзларнинг контекстдаги боғланиш имкониётлари қонуниётлар асосида бўлади ва бу қонуниётларга гапиришда ва ёзишда риоё қилинади. Буларнинг бузилишида тунунмаслик ҳолатлари юзага келади. Масалан ушбу гаплар грамматик жихатдан нотўғридир. Er besuchte am Sonntag. * Er kaufte ihr ein Kleid für Geld. *Sie hat einen blonden Hund.

Грамматик ва семантик жихатдан тўғри гаплар тилнинг синтагматик қонуниётларига (den Regeln der K o m p a t i b i l i t ä t) мос келиши зарур. „schießen“ феъли предлогсиз тўлдирувчи билан ишлатилади. Масалан, er schießt Hasen, Füchse, Rebhühner, лекин Er schießt Menschen, seinen Gegner гапи мантиқан ва грамматик жихатдан нотўғри. (bei dieser Rektion sind die Wörter inkompatibel).

Лексиик қатламни синтагматик қонуниётларини тахлил қилиш нутқдаги сўзларни бир бирлари билан боғланишларини асослаб беради ва

²¹ S c h i p p a n T h. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. — Leipzig, 1984. - Tübingen, - 205.

уларни лексик ва лексик семантик боғланиш қоидаларини, комбинабиёлашувини кўрсатади.

Syntagmatika ва Paradigmatika орасида ўзаро диалектик таъсир этувчи муносабат мавжуд. Бир томонидан сўзларнинг синтагматик хусусиётлари айнан контекста кўринмаслиги мумкин. Уларнинг катта қисми тил системасида, лексик маънода мухрланган бўлади. Бошқа томондан синтактик хусусиётлар лексик маънода ҳам акс этиши мумкин:

Die Frau ist ledig (unverheiratet).

Die Frau ist aller Sorgen ledig (frei davon).

Ich entbehre meinen Freund (Akk.) Мен дўстимни соғинаман./

Diese Beschuldigung entbehrt jeder Grundlage (Gen.).

Бу айблов ҳеч қандай асосга эга эмас

Ёки қуйда ўзбек тилидаги гапларни қиёслаб кўрайлик:

У ўғлини қўлида кўтариб борди.(physisch)

У рафиқасин қўлида кўтариб юради (abstrakt, moralisch).

Бу мисолларда кўриниб турибдики, сўзларнинг парадигматик ва синтагматик муносабатлари бир бирини талаб қилмоқда ва фикрни олдиндан таъкидламоқда.

Paradigmatik ва Syntagmatik муносабатларнинг узвийлигини қуйидаги изоҳдан кўриш мумкин: die semantisch verwandten Einheiten, die ein lexikalisches Paradigma (Mikrofeld) bilden, besitzen auch syntagmatisch gleiche oder ähnliche Eigenschaften (z. B. die gleiche Verbreaktion). Бу муносабатни „helfen“, ва „unterstützen“ феъллари мисолида кўриш мумкин. Бу феъллар Dativ ёки Akkusativ келишигини талаб қилади (j-m helfen, beispringen, beistehen), (j-n unterstützen, beschützen, (er)retten). Иккала феъл бир хил ва ўхшаш контекста қўлланиши мумкинлиги учун уларни алмаштириб ишлатиш мумкин, улар нисбий ёпиқ бирлик хисобланадилар (relativ geschlossene Einheit).

2.2. Валентлик тушунчаси ва унинг турлича талқини

Тилнинг синтагматик муносабатларини ўрганишда валентлик ва дистрибутив тушунчалари катта аҳамият касб этадилар. Unter Valenz versteht man die Fдhigkeit von Wдrtern, andere Wдrter an sich zu binden. (Olschanski 2005, 78,79). Валентлик тушунчаси тилшуносликка 20 асрнинг 50 йиллари кириб келган. Бу атамани франёуз тилшуноси L. Tesniere [ts'nje:r] илк бор ишлатган. Анъанавий грамматика доирасида гапларни структуравий тахлилида у феълни гапнинг структуравий маркази деб ҳисоблаган. Bei seiner strukturellen Satzanalyse im Rahmen der Abhдngigkeitsgrammatik geht er vom Verb als strukturelles Zentrum des Satzes aus. Гап таркибидаги феълнинг имкониятларини актантлар сони (Anzahl von Akteuren) (begleitenden Wдrtern, d. h. Subjekten, Objekten) билан аниқлашга ҳаракат қилган ва Tesniere химиядаги атом оғирлигини валентлик деб номлаган.

Грамматикада валентлик тушунчасини Н. Brinkmann фойдаланган. У феълнинг қобилияти, гапдаги бўш жойларни талаб қилади ва бу жойлар синтагматик муносабатларни ифодалайди (deutsches Дquivalent fдr Aktanten). Валентлик атамасини бошқача қилиб: Wertigkeit (bei J. Erben), Fдgungspotenz (bei W. Admoni). Duden-Grammatикасида олмон тили гаплари конструкциялари учун феълларнинг танлаб ишлатилиш тўлалигича хал қилинган. Валентлигига кўра феълдан олдин ва кейин қанча ва қандай актантларни, тўлдирувчиларни келиши ва гап структураси аниқланган. Verben erдffnen Leerstellen um sich, die durch Wдrter bestimmter Wortklassen ausgefдllt werden кдnnen (vgl. Neupel, 1978, 148).

Тилшуносликда кейинги асрда валентлик тушунчасин уч йўналишда талқин қилишган.

Бир неча, энг аввало собиқ совет тилшунослари валентликни (Valenz bzw. die Fдgungspotenz) ҳамма сўз туркумлариха хос хусусият деб талқин қилинган (W. Admoni, T. Lomtev, ва Н. Brinkmann). Бу валентликни кен талқин қилишдир.

Иккинчи гуруҳ тилшунослари валентликни тор маънода тушунадилар ва уни фақат феъл сўз туркумигагина хос деб талқин қиладилар (L.Tesniire, J. Erben).

Бошқа бир неча тилшунослар валентликни кенг талқин қиладилар ва бу тушунчани тилнинг барча қатламларига хос деб талқин қиладилар. Нафақат синтактик ва семантик валентлик ҳақида гапириш мумкин, балким фонологик ва морфологик валентлик тушунчаларини Prof. M.D. Stepanova сўз яшаш масалаларига ҳам тадбиқ қилган. У сўзлар орасидаги ташқи валентлик билан бирга сўзларнинг компонентлари орасидаги ички валентлик ҳақида ҳам фикр юритган (Stämmen, Präfixen, Suffixen).

Ички валентликни, масалан „Anzug“ қўшма сўз ясашида: (in Verbindung mit Zeitbegriffen) Abend-, Sommer-, Sonntagsanzug; (in Verbindung mit Personen, Benifen) Herren-, Knaben-, Matrosen-, Taucheranzug; (mit Tätigkeiten) Ausgeh-, Bade-, Schlafanzug; (mit Hinweis auf speziellen Verwendungsbereich) Arbeits-, Dienst-, Schi-, Schutz-, Sportanzug -, (mit Materialbezeichnungen) Flanell-, Leinen-, Samt-, Tuchanzug. Die Beziehungen zwischen „Anzug“ und anderen Substantiven, Verben, Adjektiven gehören zum Bereich der äußeren Valenz (und Distribution): einen Anzug anhaben, tragen; er hat sich einen neuen Anzug gekauft.

2.3. Олмон тили феълларнинг валентлик ва дистрибуцияси луғати

G. Helbig und W.Schenkel²² (6. Aufl. Leipzig, 1982) ларнинг луғатида уларнинг валентлик ҳақидаги назарий қарашлари ифодаланган. Унда 500 ортиқ таянч тушунчалар берилган бўлиб, у олмон тилини ўрганаётган хорижликларга мўлжалланган. Олмон тили дарслари талабидан келиб чиқиб луғатда муаллифлар энг кўп учрайдиган ва энг қийин феълларни синтактик ва семантик хусусиятларини таҳлил қилишган.

Феълнинг ўнг ва чап томонида луғат муаллифлари *obligatorische Valenz, fakultative Valenz und freie Angaben* каби тушунчаларни беришган
Структурасига кўра валентликни қандай аниқлаш мумкин?

Бунда муаллифлар тушуриб қолдириш, *Weglassprobe (anders gesagt — Abstrichmethode, Eliminierungstest)* тадқиқот усулудан фойдаланганлар.

Ich besuche ihn. Er legt das Buch auf den Tisch (obligatorische Aktanten).

Er wartet auf mich. Sie steigt in den Bus ein (fakultativer, aber notwendiger Aktant).

Wir erwarten ihn am Sonntag um 12 Uhr (freie Angaben).

Wie lassen sich notwendige Glieder (*obligatorische und fakultative Aktanten, d. h. valenzgebundene Glieder*) von den freien Angaben (*nicht- valenzgebundenen Gliedern*) abgrenzen? Notwendige Mitspieler (*obligatorische und fakultative Aktanten*) sind durch die Valenz an das Verb gebunden, sind im Stellenplan des Verbs verankert, nach Zahl und Art fixierbar: *Sie trat (ins Zimmer) ein. Im Satz Berlin liegt an der Spree ist „an der Spree“ ein obligatorischer Aktant, da es vom Verb her notwendig gefordert wird (man darf nicht sagen: * Berlin liegt.).*

Die freien Angaben dagegen sind nicht an das Verb gebunden, sie sind von der konkreten Redesituation abhängig. Sie sind zahlenmäßig unbegrenzt und können beliebig weggelassen oder hinzugefügt werden:

²² G. Helbig und W. Schenkel, „Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben“ 6. Aufl. Leipzig, 1982.

Der Vater isst Fleisch beim Frühstück jeden Morgen in der Küche unserer Dreizimmerwohnung (Vater — obligatorisch, Fleisch — fakultativ, aber notwendig, alle weiteren Glieder sind freie Angaben).

Er besuchte mich am 1. November im Wohnheim zusammen mit seinen Verwandten zwecks Anknüpfung der Bekanntschaft.

Валентлик ва дистрибуция асосида (= die Summe aller Umgebungen, in denen ein Verb vorkommt) луғатда модел таклиф қилинган бўлиб, ҳар бир феъл (jede von seinen LSV — bei Polysemen Verben) уч босқичда таҳлил қилинган:

Биринчи босқичда ҳар бир феълнинг нисбий тавсифи, *q u a n t i t a t i v e* Charakteristik, актантлар сони, die Anzahl der Aktanten, яъни синтактик валентлиги қуйидагича берилган:

erwarten 2 — ein zweiwertiges Verb: Er erwartet seine Freundin.

rauben 2 + (1) = 3 — ein dreiwertiges Verb (die obligatorischen Aktanten stehen ohne Klammern, die fakultativen — in Klammern): Der Bandit raubt (ihnen) das Geld.

2. Иккинчи босқичда феълнинг аслий синтактик дистрибуциялари, qualitativ die syntaktische Distribution der Verben, формал тушунчаларда берилган:

erwarten → Sn, Sa/NS dass / Inf (Substantiv im Nominativ, im Akkusativ, Nebensatz, Infinitiv).

3. Учунчи босқичда феълларнинг аслий семантик дистрибуцияси берилган, wird qualitativ die semantische Distribution der Verben festgelegt, ва феъллар қуйидаги тушунчалар билан ифодаланган: Hum (menschlich), ± Anim (± belebt), Abstr (Abstraktum), Act (Handlung), Loc (Ort der Handlung), Dir (Richtungsangabe).

Бу ерда актантларнинг семантик тавсифи ёритилган ва улар қуйидаги қоидалар асосида талқин қилинган:

erwarten: II — III: Sn → Hum: der Freund erwartet uns. Abstr, als Hum: das Institut erwartet Besuch. Abstr: viel Arbeit erwartet uns. Sa → keine

Selektionsbeschränkungen: er erwartet den Vater, die Katze, die Kommission, einen Beschluss. NS → Akt Wir erwarten, dass er kommt.

Inf. → Akt Er erwartet, eingeladen zu werden.

Das dreistufige Modell ermöglicht es, zwischen den bedeutungsähnlichen Verben, die einander zum Teil ersetzen können, jene Zonen zu ermitteln, in denen sie austauschbar sind: wissen (+ Nebensatz ... dass, wie, ob) — kennen (Akkusativobjekt). Z. B.: Ich kenne den Arzt — ich weiß hier einen Arzt (seinen Wohnort, seine Adresse).

Валентлик ва дистрибуция кўп маъноли сўзнинг ҳар бир семемасини ахлил қилишга имкон беради ва бу таҳлил сўзнинг контекстадаги асосий маъносини беришда ва уларни фарқлаш учун хизмат қилади: ich warte (= pflege) diesen Mann — ich warte auf den Mann.

1977 ва 1978 йиллари Leipzig да сифатлар ва отларнинг валентлик ва дистрибуцияси луғатлари нашр қилинган.²³(К. Е. Sommerfeldt und Н. Schreiber).

Валентлик луғатларининг амалий аҳамияти шундан иборатки, у хорижлик тил ўрганувчиларга грамматик ва семантик жihatдан тўғи гап тузиш имкониётларини беради ва мулоқат учун мантиқий ситуацияларда фикр юритишга асос бўтади.

²³ Sommerfeldt К. Е., Schreiber Н. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive. — Leipzig, 1974.; Sommerfeldt К.Е., Schreiber Н. Wörterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive. — Leipzig, 1977.

ХУЛОСА

1. Парадигматик ва синтагматик муносабатларни лексик қатлам асосида системали ўрганиш тилнинг система эканлигини исбот қилади ва Влпи системанинг бир қисми ҳисобланган лексик қатламдаги парадигматик ва синтагматик муносабатлар адабий тилдаги тил ва нутқ муаммолари билан узвий боғлиқлиги ўрганилди.

2. Олмон тилдаги турли шаклларда берилган лексик-грамматик ва лексик стилистик воситаларнинг тилдаги ва нутқдаги талқини парадигматик ва синтагматик муносабатларни аниқ ифодалайди ва бу муносабатларни системали ўрганиш нафақат назарий, балким амалий ахамиятга ҳам эгадир.

3. Синонимик, антонимик ва полисемантик муносабатларни изоҳли луғатлар ва бадиий адабиётлар асосида тахлили шуни кўрсатмоқдаки, уларнинг лингвистик хусусиятлари ранг барангдир, яъни функціонал услубларда, айниқса оғзаки мулоқат ва бадиий услубларда уларнинг турли туманлиги намоён бўлади.

4. Парадигматик ва синтагматик муносабатларни системали ўрганиш олмон тили дарсларининг ташкил қилишда ҳам ахамиятлидир, бу муносабатларни дарслар жараёнида тадбиқ қилиб бориш тилни мукамал ўрганишда катта ёрдам беради, чунки мулоқатни тўлақонли чиқишдаги асосий масала мазмун ҳисобланса, мазмунни тўлақонли шакллантириш парадигматик ва синтагматик муносабатларга боғлиқдир.

5. Олмон тили лексик қатламидаги синтагматик муносабатлар сўз туркумларидаги валентлик ва дистрибуция тушунчаларни тахлил қилишга имкон беради ва уларни олмон тилини ўрганишдаги коммуникатив дидактика тамойилларини ўқувчиларга тушунтириш орқали уларда оғзаки нутқ кўникмаларини такомиллаштириш мумкин.

6. Мавзу юзасидан тахлил учун тўпланган материаллар назарий ва амалий дарсларда фойдаланилди ва бу материаллар олмонча ўзбекча ва ўзбекча олмонча луғатлар тузишда ҳам ахамиятлидир..

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Асосий адабиётлар:

1. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Манавият. 2008. 155 б.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси. -Тошкент: Узбекистон. Миллий энёиклопедияси, 2000. -246 б.
3. Каримов И.А. Биздан озод ва обод Ватан қолсин. Тошкент: 1996 145 б.
4. Каримов И.А. янгича фикрлаш ва ишлаш — давр талаби.Тошкент: 1997 245 б.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури”; 1997 йил 29-август. Олий таълим меъёрий хужжатлар тўплами. – Т.: Шарқ, 1997. - 17-б.
6. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни. 1997 йил. 29-август. Олий таълим меъёрий хужжатлар туплами. -Т.: Шарқ, 2001. -3-б.
7. Умархўжаев М.Э. Олмон тили лексикологияси ва фразеологияси. Андижон 2010. -150 б.

Қўшимча адабиётлар:

- 1.Умархўжаев М.Э. Основи фразеогрaфии Ташкент. Фан. 1983. -103 с.
- 2.Умархўжаев М.Э. Очерки по современной фразеогрaфии. Ташкент, Фан 1978.-88 с.
- 3.Helbig G.,Schenkel W. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Verben. — 6. Aufl. — Leipzig, 1982. — S. 11 —76.
- 4.H e u p e l C. Linguistisches Wörterbuch. — 3. Aufl. — Мьнchen, 1978. -544 S.
- 5.Olschanski I.G. Moderne deutsche Lexikographie. — М., 1979. - S. 106-109.
- 6.Sommerfeldt K. E., Schreiber H. Wörterbuch zur Valenz und Distribution deutscher Adjektive. — Leipzig, 1974.-456 S.
- 7.Sommerfeldt K.E., Schreiber H. Wörterbuch zur Valenz und Distribution der Substantive. — Leipzig, 1977.502 S.

8. Stepanova M. D., Cernyseva I. I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. - M., 1986. - S. 30-35 (M., - S. 31—36).
9. Stepanova M. D., Helbig G. Wortarten und das Problem der Valenz in der deutschen Gegenwartssprache. — Leipzig, 1978.-367 S.
10. Ольшанский И. Г. Текст по сопоставительной лексикологии немецкого и русского языков. - М., 1992.- С. 61
11. Степанова М. Д., Хелбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке . — М., 1978.- 367 с.
12. Buscha J., Freudenberg-Findeisen R. u. a. Grammatik in Feldern:
Ein Lehr- und Übungsbuch für Fortgeschrittene. — München, 2001. 234 S.
13. Schippan Th. Einführung in die Semasiologie. — Leipzig, 1999. — S. 132-167.
14. Schippan Th. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. — Tübingen, 2002.-S. 188-227.
15. Stepanova M. D., Cernyseva I. I. Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache. — М., 2003. — S. 22 —31.
16. Trier J. Der deutsche Wortschatz im Sinnbezirk des Verstandes. — 2. Aufl.- Heidelberg, 1973. - B. 1. 378 S.
17. Гусева А. Е. Основные этапы методики лингвистического моделирования лексико фразеологического поля // Проблемы филологии, лингводидактики и межкультурной коммуникации. Межвузовский сб. науч. трудов. М., 2003. - Вып. С. 20 - 26
18. Ольшанский И. Г. Текст по сопоставительной лексикологии немецкого и русского языков. - М., 1992.- С. 39- 53.
19. Filipec J. Zur Theorie der lexikalischen Synonyme in synchronischer Sicht.
Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität. Gesellschaft und Sprache. Reihe 17. - Leipzig, 1968. - H. 2/3. — S. 196.
20. Heupel C. Linguistisches Wörterbuch. — 3. Aufl. München, 1978. -344 S.
21. Ipsen G. Festschrift für Wilhelm Streitberg. — Heidelberg, 1924.-34 S.
22. Porzig W. Wesenhafte Bedeutungsbeziehungen // Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur. — Halle, 1934. — N° 58. 32 -S.

23. М. Д. Степанова Словообразование и вопросы стилистики. — В кн.: «Сборник научных трудов» МГПИИЯ им. М. Горького. Вып. 73. 1973. 15 -с.
24. М. Д. Степанова О внешней и внутренней валентности слова. —ИВШ. 3/1967. -12 с.
25. М. Д. Степанова И. И. Чернышева. Лексикология современного немецкого языка М., 1975 .-289 с.
26. Л. В. Щерба О тройном аспекте языковых явлений и о эксперименте в языкознании. —Известия АН .Отд. общественных наук. 1966.-18 с.
27. А. В. Федоров (1). Очерки общей и сопоставительной стилистики. М., 1971. -233 с.
28. Р. Якобсон. Поэзия грамматики и грамматика поэзии. — В кн.: «Poetics. Poetyka. Poetika». Warszawa, 1961. -23 S.
29. Г. Admoni. Der deutsche Sprachbau. 3. Aufl., L., 1972.-343 S.
30. О. Behaghel (1). Deutsche Syntax, Bd. 1—4, Heidelberg, 1923—1932. -215 S.
31. Benes (1). Die Verbstellung im Deutschen, von der Mitteilungsperspektive her betrachtet. — Muttersprache, 1/1964. (2). Syntaktische Besonderheiten der deutschen wissenschaftlichen Fach - sprache. — DaF, 3/1966. -21 S.
32. K. Boost. Neue Untersuchungen zum Wesen und zur Struktur des deutschen Satzes. Berlin, 1995. -233 S.
33. В. Brecht. Ober Theater, Leipzig, Reclam, o.J.1985. -233 S.
34. Н. Brinkmann. Die deutsche Sprache. Gestalt und Leistung. 2. Aufl., Düsseldorf, 1971. -345 S.
35. J. Erben. Abriß der deutschen Grammatik. 9. Auflage. Berlin, 1966.
36. Der Große Duden. Mannheim, 1959. -589 S.
37. Faulseit — G. Kühn. Stilistische Mittel und Möglichkeiten der deutschen Sprache. Leipzig, 1965. -276 S.
38. E. W. Gulyga, M. D. Nathanson. Syntax der deutschen Gegenwartssprache. Moskau - Leningrad, 1966. -256 S.

- 39.R. Jakobson (1). Linguistics and Poetics. — In: Style in Language. Cambridge, Massachusetts, 1964. -12 S. (2). Der grammatische Bau des Gedichts von B. Brecht „Wir sind sie“. — In: Festschrift Steinitz. Berlin, 1965. -45 S.
- 40.Th. Schippan Einführung in die Semasiologie. Leipzig 1972.-354 S.
- 41.H.Weinreich Zur Syntax des Artikels in der deutschen Sprache. In Jahrbuch für internationale Germanistik. 1/ 1969. -21 S.

ИНТЕРНЕТ САЙТЛАРИ:

1. www.ziyonet.uz.
2. www.gov.uz.
3. www.demoscope.ru
4. www.dmo.econ.msu.ru